

tur; ergo et justos diligit, et impios odit (Cap. 19). A VII. Si potest ignoscere, potest et irasci: sed potest ignoscere, quia est legis suæ ipse disceptator et judex; potest igitur et irasci (Cap. 20).

Objiciebant: Cur ergo qui peccant, sæpe felices sunt, et qui pie vivunt, sæpe miseri?

Resp. Quia fugitivi et abdicati libere vivunt, strictius autem et frugalius, qui sub disciplina patris sunt. Deinde quia virtus per mala probatur, vitia per voluptatem. Præterea non est perpetua felicitas malorum.

Instantia: Si irascitur Deus, statim debuit vindicare.

Respon. Si id faceret, nemo superesset, nec ex peccatoribus aliqui converterentur (Cap. 20).

Objectio: Dens hominem irasci vetat in lege sua; igitur nec ipse irascitur.

Resp. Lex refrenat iram hominis injustam; nec in totum prohibet irasci, quia is affectus necessario datus est: sed prohibet in ira permanere. Quin Deus præcepit irasci; itaque et ipse irascitur (Cap. 21).

VIII. Prophetæ universi divino Spiritu repleti nihil aliud, quam de gratia Dei erga justos, et de ira ejus adversus impios loquantur.

IX. Sibyllæ et ipsæ iram Deo attribuunt, Apollo item Milesius (Cap. 22, 23).

Conclusio sequitur parænetica, qua hortatur universos, ut Deum ament, quod pater, eundemque ve-reantur, quod Dominus sit. SCULTETUS.

LIBER

DE IRA DEI, AD DONATUM.

CAPUT PRIMUM.

De sapientia divina et humana.

Animadverti sæpe, Donate, plurimos id existimare (quod etiam nonnulli philosophorum putaverunt), non irasci Deum; quoniam vel benefica sit tantummodo natura divina, nec cuiquam nocere, præstantissimæ atque optimæ congruat potestati; vel certe nil curet omnino, ut neque ex beneficentia ejus quidquam boni perveniat ad nos, neque ex maleficientia quidquam mali. Quorum error, quia maximus est, et ad evertendum vitæ humanæ statum spectat, coarguendus est a nobis, ne et ipse fallaris, impulsus

B auctoritate hominum, qui se putant esse sapientes. Nec tamen nos tam arrogantes sumus, ut comprehensam nostro ingenio veritatem gloriemur: sed doctrinam Dei sequimur, qui scire solus potest, et revelare secreta. Cujus doctrinæ philosophi expertes existimaverunt, naturam rerum conjectura posse deprehendi. Quod nequaquam fieri potest, quia mens hominis, tenebroso corporis domicilio, circumsepta, longe a veri perspectione summota est; et hoc differt ab humanitate divinitas, quod humanitatis est ignorantia, divinitatis scientia.

Unde nobis aliquo lumine opus est ad depellendas tenebras, quibus offusa est hominis cogitatio, quo-

VARIORUM NOTÆ.

Liber de ira Dei, ad Donatum. Ita ferunt plerique mss. et editi. In ms Bonon. antiquiore est *L. Cælii Firmiani Lactantii incipit de Ira Dei liber viii.* In Regio-Puteano, *Cælii Firmiani institutionum Divinarum de Vita beata explicit septimus liber, incipit de Ira Divina liber viii.* Legitur quoque de *Ira Divina*, in 1, Oxoniensi. In 16 mss. deest ad *Donatum*. Extat de hoc libro honorifice B. Hieronymi testimonium ad cap. iv Epist. ad Ephesios, his verbis: *Firmianus noster librum de Ira Dei docto pariter et eloquenti sermone conscripsit, quem qui legerit, puto ei ad iræ intellectum satis abundeque sufficere*, etc. Eundem librum appellat *pulcherrimum* in libro de Scriptor. Ecclesiast. in Firmiano. Cavendum tamen a themate illius, quod est de *Ira Dei*; nam toto libro docet, iræ affectum et alios quosdam vere et proprie in Deo reperiri, et præsertim cap. 15, 16 et 17 quod etiam asseruit lib. ii Div. Institut. cap. 18. Quem locum adi. Isæus.

Animadverti sæpe, Donate. Imitatio est Ciceronis, qui Paradoxa sua sic inchoat: *Animadverti sæpe, Brute.*—*Donate.* Hunc nonnulli fuisse censent Donatum confessorum, cui Lactantius suum de *Mortibus Persecutorum* dicavit librum. Alii volunt fuisse Donatum hæresiarcham Donatistarum, alteri vero Ælium Donatum Grammaticum S. Hieronymi præceptorem: quod cum divinari magis, quam certo sciri possit, penes lectorem remitto examen et iudicium.

Plurimos id existimare. Ita veteres 2 edit. Rom. et Betul. cum omnibus mss. præter 2 Bonon. et Tax. in quibus est *æstimare*. Cæteri edit. id tanquam in-

tile abjecerunt.

Coarguendus est a nobis. Abest præpositio a ms. 1 Bonon. antiq.

Ne et ipse fallaris. Additum et ex omnibus mss. et vet. ed. Rom. an. 1470.

Nec tamen nos tam arrogantes sumus. Tam abest a 21 mss. et 3 vet. editis.

Tenebroso corporis domicilio circumsepta. Platonicum hoc est, qui alibi τὸ σῶμα τῆς ψυχῆς σκῆνος, alibi ὄχημα nominat, alibi φυλακὴν: Cicero nunc vas, nunc receptaculum. De quo in Divinis Institut. plura dicta sunt. Pauli philosophia magnificentius de dignitate corporis humani sentit. Sic Corinthiis scribit 1 Cor. cap. 3, v. 6: *Nescitis, quia templum Dei estis, et Spiritus Dei habitat in vobis.* Rursus, *Nescitis, quoniam corpora vestra membra sunt Christi*, cap. 5 v. 15.

Longe a veri perspectione. Ita plures edd. et omnes fere mss. cum Thomasio. Et recte. In 5 mss. rec. et edit. Rom. 1470, *a veri perfectione*, male; in 6 editis, *a Dei perspectione*, vitiose; non enim ibi de Dei cognitione sermonem instituire vult Lactantius, sed ostendere Deum esse auctorem cognitionis veritatis. GALLÆUS.— De hac sententia vide lib. ii Institut. cap. 9.

Humanitate. Humanitas hic non notat illam virtutem, quam proprie homo alteri homini præstat, sed naturam humanam, ipsum hominem. Minutius Felix in Octavio: *Timorem omnem, quo humanitas regitur, penitus sustulerunt.*

niam in carne mortali agentes, nostris sensibus divinare non possumus. Lumen autem mentis humanae Deus est, quem qui cognoverit, et in pectus admitterit, illuminato corde mysterium veritatis agnoscat: remoto autem Deo caelestique doctrina, omnia erroribus plena sunt. Recteque Socrates, cum esset omnium philosophorum doctissimus, tamen ut ceterorum argueret inscitiam, qui se aliquid tenere arbitrabantur, ait se nihil scire, nisi unum, quod nihil sciret. Intellexit enim, doctrinam illam nihil habere in se certi, nihil veri; nec, ut putant quidam, simulavit ipse doctrinam, ut alios refelleret; sed vidit ex parte aliqua veritatem. Testatusque est etiam in iudicio (sicut traditur a Platone) quod nulla esset humana sapientia: adeo doctrinam, qua tum philosophi gloriabantur, contempsit, derisit, abiecit, ut id ipsum B pro summa doctrina profiteretur, quod nihil scire didicisset. Si ergo nulla est sapientia humana, ut Socrates docuit, ut Plato tradidit, apparet esse divinam, nec ulli alii, quam Deo veritatis notitiam subjacere. Deus igitur noscendus est, in quo solo veritas est. Ille mundi parens, et conditor rerum, qui oculis non videtur, mente vix cernitur. Cujus religio multis modis impugnari solet ab iis, qui neque veram sapientiam tenere poterunt, neque magni et caelestis arcani comprehendere rationem.

CAPUT II.

De veritate, deque ejus gradibus, atque de Deo.

Nam cum sint gradus multi, per quos ad domicilium

VARIORUM NOTÆ.

Nostris sensibus. Mss. 7 præmittunt de. Recteque Socrates. Francius, forte Itaque. In Em. est Recte ergo.

Inscitiam. Reimm. *Justitiam.* Prave. Pierr., Parrh., *insaniam.* Rost. Ven. 1471, utraque 78, Paris., Ald., et hoc recentiores omnes, *inscitiam.* Lond., Reg., Goth., Ven. 1493, *insentiam.* Recepi vocem Ciceroni et nostro gratam. Vid. lib. v. Confer. Gronov. ad Liv. xvii, cap. 25. BUNEMAN.

Se nihil scire. Apud Platon. in Apolog. Socrate. sub initium, et Cic. 1 Acad. quæst.

Putant. Ita ms. Bov. quam lectionem probat Heumannus; alii putabant.

Simulavit ipse doctrinam. Mss. 7, ipse. Scripti 9 et 2 vet. edd. Rom., dissimulavit ipsam.

Ex parte aliqua veritatem. Lond., Reg., *Ex parte aliquam veritatem.* Non male. Reliqui, *ex parte aliqua*, ut lib. iii, cap. 5: Potest fieri, ut omnes *ex parte aliqua* erraverint, *ex parte attingerint veritatem.* Idem ex Cicerone lib. iii, *aliqua ex parte.* BUN.

Testatusque. Abest que a Colbert. 1 et 9 editis. Plato scripsit pro Socrate Apologiam, quemadmodum etiam Xenophon et Lysias. In ea Plato Socratem causam suam contra calumniatores defendentem inducit, ac ut elevaret ejusdem sapientiae titulo turgentis opinionem, pulcherrima et modesta syncrisi sapientiae illius suam præfert, quod ipse de nulla sapientia gloriaretur, ille vero cum nihil sciat, sapiens tamen videre velit. Aristophanes Comicus, a Socratis æmulis pecunia corruptus, eum ludo scenico indignis modis præscindit, inter cetera calumnians, quod *μερονομοσις* pro mercede æquum et iniquum doceat. Hanc calumniam Commentator fideliter (ut cæteras quoque) retundit. BETUL.

Platone. Plato in Apolog.

Adeo doctrinam. Sic omnes mss. et plerique editi. In 6 impressis est adeoque.

veritatis ascenditur, non est facile cuilibet eveli ad summum. Caligantibus enim veritatis fulgore luminibus, qui stabilem gressum tenere non possunt, revolvuntur in planum. Primus autem gradus est, intelligere falsas religiones, et abjicere impios cultus deorum humana manu fabricatorum. Secundus vero, perspicere animo, quod unus sit Deus summus, cujus potestas ac providentia effecerit a principio mundum, et gubernet in posterum. Tertius, cognoscere ministrum ejus ac nuntium, quem legavit in terram; quo docente, liberati ab errore, quo implicati tenebamur, formatique ad veri Dei cultum, justitiam disceremus. Ex quibus omnibus gradibus, ut dixi, pronus est lapsus et facilis ad ruinam, nisi pedes inconcussa stabilitate figantur.

De primo gradu eos excuti videmus, qui, cum falsa intelligant, tamen verum non inveniunt, contemptisque terrenis fragilibusque simulacris, non ad colendum se Deum conferunt, quem ignorant: sed mundi elementa mirantes, cœlum, terram, mare, solem, Lunam, cæteraque astra venerantur. Sed horum imperitiam jam coarguimus in secundo Divinarum Institutionum libro. De secundo vero gradu eos dicimus cadere, qui cum sentiant, unum esse summum Deum, iidem tamen a philosophis irretiti, et falsis argumentationibus capti, aliter de unica illa majestate sentiunt, quam veritas habet; qui aut figuram negant

C. *In quo solo veritas est.* 1 Reg. rec. et 7 editi, in quo sola.

Stabilem gressum tenere. Lucanus lib. 1:

Inconcussa tenens dubio vestigia cursu.

Senec. in Thiest. 5:

Stabilem in plano figere gressum.

Conf. not. infra. BUN.

Fabricatorum. Scilicet deorum. Sic emendavi ex cunctis fere mss. et vulgatis Gymnic., Is., Cellar., Walch, multo melius quam *fabricatos* & *manuscriptorum* rec. et 14 editorum. Quid enim sibi vult *cultus deorum fabricatos*? Sed et supra lib. vii Div. Inst., *ad impios cultus manufactorum deorum.*—*Cultus deorum humana manu fabricatorum.* Voces *humana manu* quæ sunt in omnibus, non puto sollicitandas, libenter Latini istas voces conjungunt. Noto ad Lact. lib. v, cap. 22: *Non sacrificare lapidibus humanu manu factis*: Lib. vii, cap. 11: *Manibus humanis laboratum.* BUN.

Cognoscere ministrum ejus ac nuntium, etc. Angelum nimirum magni consilii, *Hæc est enim vita æterna,* inquit ipse Dominus. Joan. xvii, *ut cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum.* Si missus, ergo legatus, nuntius, angelus, seu apostolus, salva tamen majestate divina. Item eadem conditione *minister.* Rom. xv.

Implicati. Ms. Bov.

Verum. At ms. Bov. legit vera.

Horum imperitiam jam coarguimus in secundo Divinarum Institutionum libro. Inde patet Divinarum Institutionum libros ante librum *de Ira Dei* fuisse conscriptos.

Qui cum sentiant. Ita emendatum ex omnibus pene mss. et edit. Rom. 1470 et Gymnic. Vide seq. Reg. 1 rec. et edit. Crat., *qui cum sentiunt.* Multi impressi, *qui consentiunt.*

habere ullam Deum, aut nullo affectu commoveri putant, quia sit omnis affectus imbecillitatis, quæ in Deo nulla est. De tertio vero ii præcipiuntur, qui cum sciant legatum Dei, eundemque divini et immortalis templi conditorem, tamen aut non accipiunt eum, aut aliter accipiunt, quam fides poscit: quos ex parte jam refutavimus in quarto supradicti operis libro, et refutabimus postea diligentius, cum respondere ad omnes sectas cœperimus, quæ veritatem, dum disputant, perdidit.

Nunc vero contra eos disseremus, qui de secundo gradu lapsi, prava de summo Deo sentiunt. Aiunt enim quidam, nec gratificari eum cuiquam, nec irasci; sed securum, et quietam, immortalitatis suæ bonis perfrui. Alii vero iram tollunt, gratiam relinquunt Deo; naturam enim summa virtute præstantem ut non maleficam, sic beneficam esse debere. Ita omnes philosophi de ira consentiunt; de gratia discrepant. Sed ut ad propositam materiam per ordinem descendat oratio, hujusmodi facienda nobis, et se-

quenda partitio est, cum diversa et repugnantia sint, ira, et gratia. Aut ira tribuenda est Deo, et gratia detrahenda; aut utrumque pariter detrahendum. Aut ira demenda est, et gratia tribuenda, aut utrumque tribuendum. Aliud amplius, præter hæc, nihil potest capere natura, ut necesse sit in uno istorum aliquo verum, quod quæritur, inveniri. Consideremus singula, ut nos ad latebras veritatis, et ratio et ordo deducat.

CAPUT III.

De bonis et malis in rebus humanis, eorumque auctore.

Primum illud nemo de Deo dixit unquam, irasci eum tantummodo, et gratia non moveri. Est enim disconveniens Deo, ut ejusmodi potestate sit præditus, qua noceat, et obsit, prodesse vero, ac benefacere nequeat. Quæ igitur ratio, quæ spes salutis hominibus proposita est, si malorum tantummodo auctor est Deus? Quod si sit, jam majestas illa venerabilis, non ad judicis potestatem, cui licet servare ac libe-

VARIORUM NOTÆ.

Qui aut figuram neqant habere ullam Deum. Deum nemo vidit unquam. Quæ ergo est illa figura, ad quam homo, inquis, creatus est? Sed ne ipsa quidem humanis oculis occurrit, quæ, ut ipse fateris, vix mente concipitur. Nos figuram Dei nullam cognoscimus. Vide Tertullianum adversus Marcionem, et Basilium Homil. 10.—*Figuram... habere... Deum.* Statuit quidem alibi, Deum esse incorporeum, e. g., lib. vii, cap. 3 et alias; figuram tamen Deo tribuit. Confer. cap. 11 et 18, in quo erravit cum aliis.

Aut nullo affectu commoveri. Sic lego cum mss. 7 Vaticanis, Regio-Put., 2 al. Reg., 5 Colb., Marm., 1 Clarom., Brun. et 4 impressis. Mendum irrepit in 3 Reg., 2 Vatic., 1 Colb. et multis editis, ubi pro nullo legitur ullo, quod res ipsa repudiat; nam Lactantius eos arguit, qui nullo affectu Deum commoveri putant.

Divini et immortalis templi conditorem. Templi vivis constructi lapidibus, 1 Pet., ii, cujus templi dicatio divini Spiritus opus est. Sacerdos vero idem qui et conditor, æternus ille nimirum, secundum ordinem Melchisedech, ut ad Hebræos scriptum est. BETUL.

Quos ex parte. Mss. 2, Quod.

Supradicti. Vide de hac voce not. lib. vi, cap. 5. Usus eadem Vopiscus in Aureliano cap. 9 et 36, licet satis commode possint esse duæ voces. BUN.

Et refutabimus postea, etc. Videtur Lact. in animo habuisse ad omnes sectas tum in christianismo ortas respondere. Rivetus in Notis mss.

Dum disputant. Janus Gulielmus ad Plant. Mæthum. cap. 4, testatur, in quibusdam exemplaribus haberi, dum dissipant, quam lectionem probat ipse. ISÆUS.—Buneman. quoque hanc ultimam lectionem habet, et sic illam probat.—*Veritatem dum dissipant, perdidit.* Idem toties inculcavit Lactantius; maxime de sectis, ad quas respicit, dixit lib. iv, cap. 30: *Dissidium facerent, et ecclesiam* (in qua veritas) *dissiparent;* lib. ii, cap. 10: *ut veritas... solet variis sermonibus dissipata corrumpi;* lib. vii, cap. 22: *opinio veri veritatem per diversa ora sermonesque varias dissipatam mutavit.*

Quæ veritatem, dum disputant, perdidit. Sic legunt plerique mss. sic etiam editi. At Janus Gulielmi mavult legere cum antiquis suis codicibus *dissipant,* quibus etiam similes sunt mss. Ultr., Em., Br., 2 Reg., 3 Colb. Ratio ejus est, quod veritas disputatione invenitur, non perditur. Sed ego nihil mutandum censui; elegans enim et scopo est apta lectio.

GALLÆUS.

Alii vero iram tollunt. Ita legendum esse ex omnibus mss. et 6 impressis textus ipse suadet, non ut in 12 editis, *illi vero.*

Ut non maleficam, sic beneficam esse debere. Lond., Reg., Goth., Lips., 2 Reimm.: *Ut non maleficam esse debere.* Cant., id est, Subl., Rost., Ven. 1471, utraque 78, 93, 97, Parrhas.: *Et non maleficam esse debere.* Paris. 1513: *Præstantem, non maleficam esse debere.* BUN.

Et sequenda partitio est. Sic lego ex antiquioribus et melioribus mss. 2 Bon., Regio-Put. et 2 al. Reg., 3 Colb. multisque aliis. In scriptis 6 Reg. et editis est, et exsequenda. quod idem est; sequi enim, pro exequi legitur apud Ciceronem.

Utrumque pariter detrahendum. Ex omnibus mss. et 13 vet. editis addidi pariter, quod cæteris impressis deest.

Aut utrumque tribuendum. Ita meliores et antiquiores mss. In 1 Reg. rec. et multis vulgatis est *aut neutrum tribuendum.* Plurimi mss. et editi 2 vet. Rom. et Betul. ferunt *aut neutrum detrahendum.*—*Aut utrumque tribuendum.* Hæc lectio tenenda est, vel alia alterius codicis S. Salvatoris minus antiqui, Tax. et P. *aut neutrum detrahendum,* quæ sensu eadem est cum priori. Quod si legatur ut in Aldina, et cæteris editionibus, aut neutrum tribuendum, hoc quartum membrum idem fuerit cum eo, quod ille secundo loco posuit, videlicet, *aut utrumque pariter detrahendum;* hoc animadvertit quoque Thomasius in notis. ISÆUS.

Disconveniens Deo. Mss. 2 Bon., 1 Reg. rec., Tax., 1 Sorbon., 2 Colb. et ed. Betul. et Is. emendationis gratia præferunt *inconveniens Deo.* At vox *disconveniens,* quæ legitur in cæteris mss. et 12 editis, est Ciceroniana, ut existimant grammatici quidam.—*Inconveniens Deo.* Sic habet Bun. et notam sequentem exhibet: Angl. etiam Lond., Reg., Goth., Guelph., Memb.: *Disconveniens Deo.* Novi quidem Horatii, *disconvenit;* et Tertull., *disconvenientiam,* ab aliis observatam. Ita lib. i, cap. 11: *Quanto id magis inconveniens Deo.* Epist. Taurin., *putant inconveniens fuisse.* BUN.

Si malorum tantummodo auctor est Deus? Theologi distinguunt inter malum pœnæ et malum culpæ; prioris auctor est Deus, culpæ non item. GALLÆUS.—*Si malorum tantummodo auctor est Deus?* loquitur de malis pœnarum, quæ Deus iratus infligit, quorum auctorem et causam Deum esse fatetur quoque sanctus Thomas, p-p. quæst. 49, art. 2. ISÆUS.

rare, sed ad tortoris et carnificis officium deducetur. **A** Cum autem videamus, non modo mala esse in rebus humanis, sed etiam bona, utique si Deus est auctor malorum, esse alterum necesse est, qui contraria Deo faciat, et det nobis bona. Si est, quo nomine appellandus est? aut cur nobis, qui male faciat, notior est, quam ille, qui bene? Si autem nihil potest esse præter Deum, absurdum est et vanum, divinam putare potestatem, qua nihil est majus, nihil melius, nocere posse, prodesse non posse. Et ideo nemo extitit, qui auferret id dicere; quia nec rationem habet, nec ullo modo potest credi. Quod quia convenit, transeamus et veritatem alibi requiramus.

CAPUT IV.

De Deo, deque ejus affectibus, Epicurique reprehensione.

Quod sequitur, de schola Epicuri est; sicut iram in Deo non esse, ita nec gratiam quidem. Nam cum putaret Epicurus, alienum esse a Deo malefacere at-

VARIORUM NOTÆ.

Utique si Deus est auctor malorum, esse alterum necesse est, qui contraria Deo faciat. Ita reposui ex mss. 2 Bonon. 1 Reg., 3 Colb., 1 Sorbon., Tax., edd. Thom. et Walch. In mss. 11 et 5 editis legitur: *Utique si Deus est, auctorem esse alterum necesse est, qui;* in 5 editis rec. *Utique si Deus non est, esse alterum necesse est qui;* in scriptis 9 et totidem impressis: *Utique si Deus non est, auctorem esse alterum necesse est qui.* — *Utique si Deus est... qui contraria Deo faciat.* Retinui communem lectionem, quamvis B. et T. habeant, *Utique si Deus est auctor malorum, esse alterum necesse est qui contraria,* etc. Si Deus, inquit, non est auctor, scilicet tam bonorum, quam malorum, ita ut solum malefaciat hominibus, alterum igitur constituere auctorem beneficiorum necesse est, cum et bona et mala experiamur. Sed alius præter Deum constitui non potest: ergo idem Deus auctor est tum malorum, id est, pœnarum, tum bonorum, id est, beneficiorum, atque præmiorum. ISÆUS.

Nocere posse, prodesse non posse. Tria postrema verba absunt a 20 mss. et 3 ed.

Quod quia convenit. Id est, quia in eo conveniunt omnes; sive nostri verbis de Opif., cap. 17: *Quod quia inter philosophos convenit.* Ita Cicero, lib. 1 invent., cap. 9: *Quid factum sit, convenit.* Lib. 1 de Natura deorum, cap. 52: *Conveniat id quoque.* BUN.

Malefacere. Sic Lactantius infra cap. 5, et sic omnes mss.; duobus rec. demptis, in quibus est *malum facere*, ut in excusis. — At Bun.: *Malefacere.* Restituo ex Bon., Tax., Lond., Reg., Goth., Lips. 2, 3 Reimm., Heumanno consentiente, *malefacere*, ut cap. 3: *Cur qui male facit, notior est, quam ille, qui bene;* cap. 5: *nec quicquam male facit;* cap. 1: *ex maleficientia.* Ven. 1695 97: *malum, quod, reliqui, malum facere, quod.* Lib. III, cap. 17, ex sententia Epicuri: *Sapientis est... malefacere... Deus non irascitur quicquam.* BUN.

Atque nocere. Hæc, quippe haud necessaria, Emm., Cant., Lond., Reg., Lips. 2, 3, Reimm., Subl., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 95, 97, Pier., Parrh., Paris., Isæus delent; addunt vero Ald., Crat., Gymn., Fasil., Torn., Betul., Thomas., Thys., Gall., Spark., Cell., Walch., Heumann. BUN.

Ex hoc inquit. Lucret., l. 1, v. 56:

Omnis enim per se Divum natura necesse est.
Immortali ævo summa cum pace fruatur,
Semota a nostris rebus, etc.

que nocere, quod ex affectu iracundiæ plerumque nascitur, ademit ei etiam beneficentiam, quoniam videbat consequens esse, ut si habeat iram Deus, habeat et gratiam. Itaque ne illi vitium concederet, etiam virtutis fecit expertem. Ex hoc, inquit, beatus et incorruptus est, quia nihil curat, neque habet ipse negotium, neque alteri exhibet. Deus igitur non est, si nec movetur, quod est proprium viventis: nec facit aliquid impossibile homini, quod est proprium Dei, si omnino nullam habet voluntatem, nullum actum, nullam denique administrationem, quæ Deo digna sit. Et quæ major, quæ dignior administratio Deo assignari potest, quam mundi gubernatio, maximeque generis humani, cui omnia terrena subjecta sunt.

B Quæ igitur in Deo potest esse beatitudo, si semper quietus, et immobilis torpet? si precantibus surdus, si colentibus cæcus? Quid tam dignum, tam proprium Deo, quam providentia? Sed si nihil curat, nihil providet, amisit omnem divinitatem. Qui ergo totam vim, totam Deo substantiam tollit, quid aliud dicit,

Versus sunt Lucretii: sed sententia est Epicuri. Lactantius enim nos admonet, lib. de Opificio, cap. 6, *Epicuri esse omnia quæ delirat Lucretius;* eundemque errorem Epicuro adscriptis Cicero, lib. 1 de Natura deorum. Hæc prima est τῶν κυρίων δόξων: *Quamquam, inquit Cicero, video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis ejus brevibusque sententiis, quas habet, quas appellatis κυρίαις δόξαις, hæc (ut opinor) prima sententia est: Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium,* etc. Adscribendus simul, notandusque Tertulliani de hac re locus est, ex Apologetico, cap. 46. *Alii incorporalem asseverant, alii corporalem, ut tam Platonici, quam Stoici; alii ex atomis, alii ex numeris, sicut Epicurus et Pythagoras; alii ex igne, qualiter Heraclito visum est. Et Platonici quidem curantem rerum, Epicurei otiosum et inexercitum, et (ut ita dixerim) neminem humanis rebus, positum vero extra mundum,* etc. In primo membro videri possent et Platonici et Stoici Deum corporalem facere, cum utriusque incorporalem faciant. Nam Plato ἀσώματον Deum dixit. Sed cur Tertulliano sum iniquior, quod Stoicos dicit Deum corporeum facere, cum hoc idem etiam faciat Origenes contra Celsum? Adde quod Stoici Deum ignem dicunt: ignis autem corpus. BETULEIUS.

Nec movetur. Vide infra, nullum motum. Lact., lib. II, cap. 8: *Potestas faciendi aliquid non potest esse, nisi in eo, quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod movetur... Quod insensibile est, iners et torpidum semper jacet, et nihil inde oriri potest, ubi nullus est motus voluntarius.* BUN.

Quod est proprium Dei. Ut supra, lin. præced. *quod est proprium viventis.* Mss. 3 rec., *Deo.*

Quam mundi gubernatio. Mss. rec. et edd. addunt, *quam cura viventium,* quod non cohæret cum aliis Lactantii verbis, et abest ab antiquioribus mss. Regio-Put., Bonon. et Tax.

Immobilis torpet. Vide Notas ad lib. II, cap. 8. Conf. Not. lib. VI, cap. 17: *Immobilis stupor mentis;* de Ira, cap. 17: *Qui Deum faciunt immobilem.* BUN.

Sed si nihil curat. Id est in multis mss. Extat autem in 1 Reg., 2 Bon., 2 Colb. aliisque, et in omnibus fere impressis. Vide infra semel et iterum, *ergo nec cura ullius rei, nec providentia est in eo.*

Divinitatem. In ms. Bov. *dignitatem.*

Deo substantiam. Heumanno legendum videtur,

nisi Deum omnino non esse? Denique Marcus Tullius a Posidonio dictum refert, id Epicurum sensisse, nullos deos esse, sed ea, quæ de diis locutus sit, depellendæ invidiæ causa dixisse : itaque verbis illum deos relinquere, re autem ipsa tollere, quibus nullum motum, nullum tribuit officium. Quod si ita est : quid eo fallacius? quod a sapiente et gravi viro debet esse alienum. Hic vero si aliud sensit, et aliud locutus est, quid aliud appellandus est, quam deceptor, bilinguis, malus, et propterea stultus? Sed non erat tam versutus Epicurus, ut fallendi studio ista loqueretur, cum hæc etiam scriptis ad æternam memoriam consignaret : sed ignorantia veritatis erravit. Inductus enim a principio verisimilitudine unius sententiæ, necessario in ea, quæ sequerentur, incurrit. Prima enim sententia fuit, iram in Deum non convenire. Quod cum illi verum et inexpugnabile videretur, non poterat consequentia recusare, quia uno affectu amputato, etiam cæteros affectus adimere Deo necessitas ipsa cogebat. Ita qui non irascitur, utique nec gratiâ movetur, quod est iræ contrarium : jam si nec ira in eo, nec gratia est, utique nec metus, nec lætitia, nec mœror, nec misericordia. Una est enim ratio cunctis affectibus, una commotio, quæ in Deum

A cadere non potest. Quod si nullus affectus in Deo est, quia quidquid afficitur, imbecillum est ; ergo nec cura ullius rei, nec providentia est in eo.

Hucusque pervenit sapientis hominis disputatio ; cætera, quæ sequuntur ; obtineat : scilicet, quia nec cura sit in eo, nec providentia ; ergo nec cogitationem aliquam, nec sensum in eo esse ullum : quo efficitur, ut non sit omnino. Ita cum gradatim descendisset, in extremo gradu restitit, quia jam præcipitium videbat. Sed quid prodest reticuisse, ac periculum dissimulasse? Necessitas illum vel invitum cadere cogit. Dixit enim quod noluit, quia argumentum sic ordinavit, ut ad illud, quod evitabat, necessario deveniret. Vides igitur quo perveniat, ira sublata, et Deo adempta. Denique aut nullus id credit, aut admodum pauci, et quidem scelerati, ac mali, qui sperant peccatis suis impunitatem. Quod si et hoc falsum invenitur, nec iram in Deo esse, nec gratiam, veniamus ad illud, quod tertio loco positum est.

CAPUT V.

De Deo stoicorum sententia ; de Ira et gratia ejus.

Existimantur stoici, et alii nonnulli, aliquanto

VARIORUM NOTÆ.

Dei. Libri, Deo. Ita Salvianus lib. iv, cap. 9 : *Nam qui nihil aspici a Deo affirmant, prope est, ut cui aspectum adimunt, etiam substantiam tollant ; et quem dicunt omnino nihil cernere, dicant etiam omnino non esse.* BUN.

Denique Marcus Tullius, etc. Sub finem lib. i de Natura deor. : *Verius est igitur, nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de Natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri.*

Refert. Vide Cicero lib. i de Nat. deorum circa finem.

Verbis illum deos relinquere, re ipsa tollere. Cicero cap. 4, in fine : *Idque videns Epicurus, re tollit, oratione relinquit Deos ;* et lib. i de Natura deor., cap. 50 : *Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisset deos, re sustulisset.* BUN.

Quid eo fallacius? Eo, scilicet Epicuro, quid fallacius? Quod (fallacem esse) a sapiente... debet esse alienum. Mox infra Epicurum fallendi studio ista dixisse negat. Hinc Cicero lib. i de Nat. deor. cap. 51 : *pr. Sunt qui existiment, quod ille plane inscitia loquendi fecerit, fecisse consulto : de homine minime vafro (Lact. non versuto) male existimant.* BUN.

Consignaret. Ita restitui ex 9 impressis cunctisque mss. præter Lips. in quo est *consignaretur.* In cæteris editis est *consignemus.* Francius malebat, *consignavit.*

Inductus enim. Sic emendavi ex omnibus mss. et octo editis veteribus. Et res ita poscit. Cæteri impressi habent *inductus.* — *Inductus.* Lib. iii, cap. 17 : *Cum hæc igitur cogitaret Epicurus, earum rerum velut iniquitate inductus... existimavit.* Lips. 2 et Reimm. *Inductus enim... vero legitur.*

Unius sententiæ. Expunxi ut inutilem falsæ vocem, quam inserunt quamplurimi editi ; respuunt autem omnes scripti, tres vet. edit. Rom., Parrhas., Cellar., Walch. — *Unius sententiæ.* Ald., Crat., Gymn., Fas., Gryph., Betul., Torn., Thomas., Isæus, Thys., Gall., Spark. *unius falsæ sententiæ.* Et erat omnino *falsa* : unde eam Lactantius refutat ; et antiquiores libri non agnoscunt. BUN.

Iram in Deum non convenire. Hanc locutionem,

quæ omnino Ciceroniana est, restitui ex omnibus prope mss. codicibus. In tribus rec. est *in Deo* ; in 15 editis est *Deo* sine præpositione.

Consequentia recusare. Sic reposui ex cunctis fere scriptis. In tribus mss. et 2 vet. edit. Rom. est *recursari* ; in 5 rec. manu exaratis et multis editis *resecare.* *Nec ira.* Ita omnes mss. præter 2 Reg. rec. in quibus est *non ira*, ut in editis.

Quæ in Deum cadere non potest. Scribit Lactantius hæc verba ex mente Epicuri, non sua. BUN.

Sapientis hominis. Epicuri, per ironiam sic dicti. *Restitit.* Ms. Goth. *perstitit* ; 2 Reg. rec. et edd., *constitit.* — *Restitit.* De Opif. c. 14 : *Circa hoc opus homo resistit ;* et cap. 7 : *Quibus mens si... resistere velit, tanquam retinaculis uteretur.* BUN.

Quo perveniat. Mss. habent *pervenias* ; 2 *perveniret* ; plurimi editi, *perveniat.* Quamplurimi mss. et 2 vet. edd. Rom. ut in textu *perveniat*, Epicurus scilicet.

Impunitatem, etc. Hanc sperare non potest, qui Deum novit omniscium, et justissimum. Nam et magistratus sæpe, et ludimagister, et pater suorum delicta sine ira puniunt, promptiores ad veniam, nisi disciplina vel publica, vel domestica aliud flagitaret. Neque enim unus duntaxat finis puniendi, ratione castigandi est, sed plures : quæ, ut reipsa, ita nominibus quoque inter se distant. De quo lege Cell. l. vi, c. 14. BETUL.

Existimantur stoici, etc. Reprehendit stoicos, quod Deo gratiam tribuant, clementem solum sibi lingant Deum, non item severum, iracundia ipsum privantes. Argumentum potissimum quo nititur, est : Quod omnia quæ moventur, moveantur in utramque partem : Deum itaque, si moveatur gratia, moveri etiam ira. Hoc concederem, si sensus corporis utriusque affectionis opposita particeps esset, ut : Quidquid sentit calorem, idem frigus quoque sentit. Sed in Deum (quia incorporeus est) nulla passio cadit : Ira passio est, et ob id imbecillitas. Gratia vero non modo, non passio est, sed virtus insuper, et virtus divina : quia $\chi\alpha\rho\sigma\tau\acute{\alpha}\tau\omicron\varsigma$ pars quæ Deo soli recte, non ut accidens, sed ut proprium $\acute{\alpha}\chi\omega\sigma\tau\acute{\alpha}\tau\omicron\varsigma$ tribuitur. Ex quibus apparet, gratiam et iram in Deo, non

melius de Divinitate sensisse, qui aiunt, gratiam in Deo esse, iram non esse. Favorabilis admodum, ac popularis oratio, non cadere in Deum hanc animi pusillitatem, ut ab ullo se læsum putet, qui lædi non potest; ut quicquid illa, et sancta majestas concitetur, perturbetur, insaniat, quod est terrenæ fragilitatis. Iram enim, commotionem mentis esse ac perturbationem, quæ sit a Deo aliena. Quod si hominem quoque, qui modo sit sapiens et gravis, ira non deceat (si quidem, cum in animum cujusquam incidit, velut sæva tempestas tantos excitet fluctus, ut statum mentis immutet, ardescant oculi, os tremat, lingua titubet, dentes concrepent, alternis vultum maculet nunc suffusus rubor, nunc pallor albescens): quanto magis Deum non deceat tam fœda mutatio? Et si homo, qui habet imperium ac potestatem, late noceat per iram, sanguinem fundat, urbes subvertat, populos deleat, provincias ad solitudinem redigat; quanto magis Deum, qui habeat totius generis humani, et ipsius mundi potestatem, perditurum fuisse universa credibile sit, si irasceretur?

Abesse igitur ab eo tam magnum, tam perniciosum malum oportere. Et si absit ab eo ira, et concitatio, quia et deformis, et noxia est, nec cuiquam malefaciat, nihil aliud superesse, nisi ut sit lenis, tranquillus, propitius, beneficus, conservator. Ita enim demum et communis omnium pater, et optimus

maximus dici poterit, quod expetit divina cœlestisque natura. Nam si inter homines laudabile videtur prodesse potius quam nocere, vivificare quam occidere, salvare, quam perdere, nec immerito innocentia inter virtutes numeratur et qui hæc fecerit, diligitur, præfertur, ornatur, benedictis omnibus votisque celebratur, denique ob merita et beneficia Deo stimillimus judicatur; quanto magis ipsum Deum par est, divinis perfectisque virtutibus præcellentem, atque ab omni terrena labe summotum, divinis et cœlestibus beneficiis omne genus hominum promereri? Speciose ista, populariterque dicuntur, et multos illiciant ad credendum: sed qui hæc sentiunt, ad veritatem quidem propius accedunt; sed in parte labuntur, naturam rei parum considerantes. Nam si Deus non irascitur impiis et injustis, nec pios utique justosque diligit. Ergo constantior est error illorum, qui et iram simul, et gratiam tollunt. In rebus enim diversis, aut in utramque partem moveri necesse est, aut in neutram. Ita qui bonos diligit, et malos odit, et qui malos non odit, nec bonos diligit: quia et diligere bonos, ex odio malorum venit; et malos odisse, ex bonorum charitate descendit. Nemo est qui amet vitam sine odio mortis, nec appetat lucem, nisi qui tenebras fugit. Adeo natura ista connexa sunt, ut alterum sine altero fieri nequeat.

Si quis Dominus habens in familia servos, bonum

VARIORUM NOTÆ.

ut in magistratu, seu principe, contrario ex diametro C esse. **BETULEUS.**

Gratiam in Deo esse, iram non esse. Ut qui non velit obesse, me possit, ut ait Senec. lib. II de Ira, ubi de hoc disserit. **ISÆUS.**

Favorabilis admodum. Ita antiquissimi et optimi mss. Regio-Put., 2 Bonon., 3 Colbert., Tax., Pen. Auctor noster *favorabilis* active posuit, quod rarum est. *Admodum* abest a 10 mss. et a 13 editis.

Popularis oratio. Id est, quæ populo grata est et accepta, quæ studet voluntati populi. **WALCH.**

Animi pusillitatem. Mss. 6 rec. et 5 edd., *pusillanimitatem.*

Iram enim, commotionem mentis esse. Sufficiat semel monuisse, quoties iram Deo tribuimus, eo id sensu nos intelligere, quo Durandus lib. II, dist. 30, quest. 2, ubi ait: *Deus dicitur iratus, non secundum affectum, sed effectum, in quantum præparat alicui poenam vel infligit.* Duriuscule enim loquitur. Lactantius, cum iræ affectum ita Deo competere assermet, quatenus illi motum quendam imprimat. **SPARKIUS.**

Siquidem cum in animum cujusquam incidit, etc. Hieron. in Epist. ad Titum cap. I de irato homine: *Torvo vultu, tremantibus labiis, rugata fronte, effrenatis conviciis, facie inter pallorem ruboremque variata.* Seneca de Ira, lib. I, cap. I: *Mulus ore toto rubor, exæstuante ab inis præcordiis sanguine: labia quantuntur, dentes comprimuntur, horrent ac subriguntur capilli, spiritus coactus, stridens articularum seipso torquentium sonus, gemitus mugitusque, et parum explanatis vocibus sermo præruptus, et complexæ sæpius manus, et pulsata humus pedibus, et totum concitum corpus, magnusque minas agens, sæda visu et horrenda facies depravantium se atque intumescantium.* **ELMENHORST.**

Excitet fluctus. Francius, *excitat.*

Ardescant. Vide Senec. de Ira, initio lib. I, cap. I.

Alternis. Eleganter *alternis* absolute dicitur, pro eo quod fit per vices. Lucretius I, 1010:

Ut sic alternis infinita omnia reddat.

Plinius lib. V, ep. 18. *Quæ interdum alternis, et interdum simul facio.* **BUN.**

Perditurum fuisse universa credibile sit. Duas voces postremas addidi ex omnibus ferme mss. et 12 vet. editis. Absunt autem a mss. 5 et totidem impressis. — *Credibile sit.* Hæc videntur necessaria. Ut enim modo supra dixit: *Quod si hominem . . . non deceat . . . quanto magis Deum non deceat;* sic in applicatione. **BUN.**

Malefaciat. Mss. 3, *malefacit;* Clarom., *malefaciet.* *Nihil aliud superesse.* Sic lego ex mss. 2 Bonon., 1 Reg. aliisque et edit. Is. Et sic legendum esse patet ex præcedentibus. In multis tum scriptis, tum impressis legitur *abest.*

Communis omnium pater. Ut lib. V, cap. 8: *communem omnium patrem Deum.* Elegantia Terentiana. Vide Not. ad Lact. lib. III, cap. 18. **BUN.**

Et optimus maximus. Ita mss. 5 Reg. inter quos est antiq. Regio-Put. et ed. Rom. 1470, Cellar., Walch. Aliis est, *et vere maximus.* — *Maximus.* In ms. Bov. est *maximusque.*

Ornatur. Ita cum editis Rom. 1470 ac Cellar. omnes mss. præter 2 rec. in quibus est *honoratur*, ut in impressis multis.

Benedictis omnibus votisque celebratur. Sic lego cum editis cunctisque mss. præter 2 rec. quibus est, *ornatur benedictis, votisque omnibus celebratur.*

In parte. Lond., Reg., *in partem.* At prius est rectius. Lib. III, cap. 6: *in parte sustulerant.* Lib. VII, cap. 22: *in parte corruperint . . . in parte consentiunt.* **BUN.**

Naturam rei. Francius. Forte legendum *Dei.* Ms. Clarom., *rerum.*

Ita qui bonos diligit, etc. Tres mss. Reg. sequentia verba respuunt, *et malos odit, et qui malos non odit.*

Natura ista connexa sunt. Lond., Reg., Reim.,

ac malem, non utique aut ambos odit, aut ambos A gratia; absurdum est, ex incerto certum velle sub-beneficiis et honore prosequitur; quod si faciet, et imiquus et stultus est: sed bonum et alloquitur amico, et ornat, et domi ac familiæ suisque omnibus rebus præficit; malum vero maledictis, verberibus, nuditate, fame, siti, compedibus punit, ut et hic exemplo cæteris sit ad non peccandum, et ille ad promerendum, ut alios metus coerceat, alios honor provocet. Qui ergo diligit, et odit; qui odit, et diligit; sunt enim, qui diligi debeant, sunt qui odio haberi. Et sicut is, qui diligit, confert bona in eos, quos diligit: ita qui odit, irrogat mala iis, quos odio habet; quod argumentum, quia verum est, dissolvi nullo pacto potest. Vano ergo et falsa est sententia eorum, qui cum alterum Deo tribuant, alterum detrahunt, non minus, quam illorum qui utrumque detrahunt. B Sed illi, ut ostendimus, ex parte non errant, sed id quod melius est ex duobus retinent. Si vero, quos ratio et veritas argumenti hujus inducit, falsa omnino sententia suscepta, in maximum errorem cadunt. Non enim sic oportebat eos argumentari: Quia Deus non irascitur, ergo nec gratia commovetur; sed ita, Quia Deus gratia movetur, ergo et irascitur. Si enim certum et indubitatum fuisset, non irasci Deum, tunc ad illud alterum veniri esset necesse. Cum autem magis sit ambiguum de ira, pene manifestum de

gratia; absurdum est, ex incerto certum velle subvertere, cum sit promptius, de certis incerta firmare.

CAPUT VI.

Quod Deus irascatur.

Hæ sunt de Deo philosophorum sententiæ. Aliud præterea nihil quisquam dixit. Quod si hæc, quæ dicta sunt, falsa esse deprehendimus, unum illud extremum superest, in quo solo possit veritas inveniri, quod a philosophis nec susceptum est unquam, nec aliquando defensum; consequens esse, ut irascatur Deus, quoniam gratia commovetur. Hæc tuenda nobis et asserenda sententia est. In eo enim summa omnis, et cardo religionis pietatisque versatur. Nam neque honos ullus deberi potest Deo, si nihil præstat colenti, nec ullus metus, si non irascitur non colenti.

CAPUT VII.

De Homine et Brutis, ac Religione.

Cum sæpe philosophi per ignorantiam veritatis a ratione desciverint, atque in errores inciderint inextricabiles (id enim solet his evenire, quod viatori viam nescienti et non fatenti se ignorare, ut vagetur, dum percontari obvius erubescit) illud tamen nullus philosophus asseruit unquam, nihil inter hominem et pecudem interesse; nec omnino quisquam, modo qui sapiens videri vellet, rationale animal cum mutis et

VARIORUM NOTÆ.

Goth., *Natura ista connexa est, quasi natura esset nominativus; sed est ablativus.* Imitatur Quintilianum, ex quo citavit lib. vi, c. 25: *Quæ inter se natura connexa sunt.* C

Verberibus, nuditate, etc. Respexit ad Cyprianum, ad Demetrianum: *Servum flagellis, verberibus, fame, siti, nuditate, frequenter ferro et carcere adstigit et crucias.* Conf. Lact. lib. v, cap. 18, lib. vii, c. 27. BUN.

Qui odit, et diligit. In quamplurimis editis est, et qui odit et diligit.

Qui cum alterum Deo tribuant, alterum detrahunt. In mss. 11 deest alterum Deo detrahunt. Sex alii, qui alterum Deo tribuunt.

Non minus, quam illorum utrumque detrahunt. Sic legunt mss. et edit. Thomas. atque hanc esse genuinam lectionem, censeo. Si editorum recipiatur lectio, quam illorum qui utrumque, expuncto tō detrahunt, sensus erit obscurior, poteritque æque ad tribuunt referri, quod scopo Lactantii repugnaret. Ex IŒEO.

Illi. Scilicet stoici. BUN.

Sed id quod melius est. Francius, et id.

Ili vero. Scil. Epicurei, qui utrumque detrahunt. BUN.

Falsa omnino sententia suscepta. Deest sententia in 11 mss. rec. et in ed. Rom. 1470 et 1474. Pro omnino 1 Clarom. habet animo; abestque sententia. — Apud Buneman. vero legitur: *Ob falsa omnino suscepta.* Ven., utraque 1478-1515 et recentiores omnes, *falsa omnino sententia suscepta.* Bene, si addicerent mss. Confer c. 6, sententia. Iterum Lact. de ira, cap. 6, quod a philosophis nec susceptum est. Lib. ii, cap. 17: *Sic enim, qui in principio falsum susceperat, consequentium rerum necessitas ad deliramentum perduxit.* BUN.

Pene manifestum. Francius, forte bene aut plene.

Absumdum . . . ex incerto certum . . . subvertere, etc. Lib. ii, cap. 9: *Sic . . . illud assumpsit . . . cum id multo esset incertius, quam illud, propter quod assumptum est . . . Ex falso maluit colligere quod falsum est, quam ex vero, quod verum.* Et cum debeant incerta de

certis probari, hic probationem sumpsit ex incerto ad evertendum quod erat certum. BUN.

Sententia est. Additum est ex cunctis mss. et compluribus editis.

In eo. 3 Colbert. Clarom. a secunda manu, et ed. Gynnica. in ea. Clarom. a prima manu, in qua.

Nam neque honos ullus deberi potest Deo, etc. Simili modo in Hieronymum Origenes benignum Deum dicit, ne desperemus; severum, ne benignitatem contemnamus. Sed quemadmodum Cicero in Officiis docet, virum bonum non peccare, etiam impunitate proposita? Oderunt enim peccare boni virtutis amore; et contra, oderunt peccare mali formidine pœnæ. Quid quod Paulus etiam ait, Justis legem non esse positam? Benignitas Dei contemptum sui adeo non gignit, ut (si Paulus credimus) Deus suam erga nos charitatem tum maxime commendaret, cum adhuc peccatores essemus. Porro si hæc sive Lactantii, sive Origenis sententia rata esset, irrita fieret tota Pauli de prædestinatione disputatio. Nam deest in 12 mss. et 4 editis. In Em. est ulli. Et Heuman. putat delendum esse punctum post versatur.

Si non irascitur, etc. Deum irasci testantur multa Scripturæ loca. At notandum, iram non esse passionem violentam in Deo, sed voluntatem puniendi, et Deo attribui effective, non affective, ut loquuntur; hoc est, Deum facere quod irati faciunt, non vero propterea affici aliqua perturbatione animi, quemadmodum homines irati. GAL.

Ut vagetur. Mss. Ultr., Brun., ut evagetur. Edd., Ald., Fasitel., Tornes., ut vagatur.

Nihil inter hominem. Ita mss. 2 Bonon., Tax., 3 Colb. totidemque editi. In aliis corrupte legitur non nihil, quod sententiæ Lactantii repugnat. — *Nihil inter hominem, etc.* Ita B. T. quod corrupte in nonnullis legitur non nihil, etc. Id sententiæ Lactantii repugnat, qui hoc loco respiscit ab errore alius habito, rationem mutis etiam inesse, de quo disserni secundo Iustit., cap. 5. IŒEUS.

Rationale animal, etc. Non dissimilia sunt, quæ Aristoteles in primo de Anima, Anaxagoræ dogmata

irrationabilibus coæquavit : quod faciunt quidam imperiti, atque ipsis pecudibus similes, qui cum ventri ac voluptati se velint tradere; aiunt, eadem ratione senatos, qua universa quæ spirant; quod dici ab homine nefas est. Quis enim tam indoctus est, ut nesciat, quis tam imprudens, ut non sentiat, aliquid inesse in homine divini? Nondum venio ad virtutes animi et ingenii, quibus homini cum Deo manifesta cognatio est. Nonne ipsius corporis status et oris figura declarat, non esse nos cum mutis pecudibus æquales? Illarum natura in humum pabulumque prostrata est; nec habet quidquam commune cum caelo, quod non intuetur. Homo autem recto statu, ore sublimi, ad contemplationem mundi excitatus, confert cum Deo vultum; et rationem ratio cognoscit.

Propterea nullum est animal, ut ait Cicero (I de Legibus) præter hominem, quod habeat aliquam notitiam Dei. Solus enim sapientia instructus est, ut religionem solus intelligat; et hæc est hominis atque mutorum, vel præcipua, vel sola distantia. Nam cætera, quæ videntur hominis esse propria, et si non sint talia in mutis, tamen similia videri possunt. Pro-

VARIORUM NOTÆ.

fuisse refert; nempe universis tam majorum quam minorum gentium animalibus mentem esse dicens, non tamen eam, cui prudentia tribuitur, quæ ne cuuctis quidem hominibus insit. Hæc eadem fere de Anaxagora Plutareus in v Placitorum, cap. 20. BETUL.

Coæquavit. Sic reposui ex mss. et edit. vet. Rom., Florent., Junt., Is., Cellar., Cæteri impressi habent *coæquaverit*; et pro *similes* mss. 2 Bonon., 1 Reg. rec., 2 Colb. et Tax. habent, *simillini*.

Æquales. Expungunt nos plerique mss. quorum sex, scilicet Regio-Put., 1 al. Reg., 2 Colbert., 1 Clarom., 8 Brun. habent, *oris figura declarat, non esse cum mutis pecudibus æqualis*.

Habet. Mss. 4 rec., *habet... intuentur.* Francius, forte leg. *habent... intuentur.*

Homo autem recto statu. Lactantius supra lib. vii cap. 9 Divin. Instit. : *Cujus corpus ab humo excitatum, vultus sublimis, status rectus originem suam quarit.* Quod autem dicit, *Confert cum Deo vultum*, intellige cum meditatatur de similitudine, quæ ei communis est cum Deo, ait Walchius.

Confert cum Deo vultum. Walchii emendatio : *Confert ad Deum vultum*, non admittenda in loco sano, maxime cum Lactantius eadem phrasi usus sit lib. ii, cap. 2 : *Corpus idcirco rectum accepisti, quo oculos atque mentes cum eo, qui fecit, conferre posses.* BUN.

Et rationem ratio cognoscit. Francius malebat, *et rationem ratione cognoscit.* — *Rationem ratio cognoscit.* Sensus est, *rationem divinam* (sive Deum, qui et ipse ratio dicitur, lib. i, cap. 5), ratio hominis (sive hominialis) cognoscit. BUN.

Hominis esse propria. Legitur homini, etc., et notam sequentem exhibet. — *Homini esse propria.* Ita statim, proprius homini sermo; postea, *risus... est homini proprius*; denique, *quid tam homini proprium*; et loco gemino lib. iii, cap. 10 : *Quæ putantur esse homini propria.* BUN.

Similia. Seneca lib. de Ira, c. 3 : *Muta animalia humanis affectibus carent : habent autem similes illis quosdam impulsus.* Adde reliqua, et Arnob. lib. 7, Vossium, lib. iii Idol. cap. 44. BUN.

Tamen et in illis quædam similitudo sermonis. Francius, tamen est. Huic sententiæ similia habet Lucret. lib. v, et Basil. Mag. Orat. 8. Hexamen. et in 9 ubi similitudinem quamdam ratiocinationis in canibus

A prius homini sermo est : tamen et in illis quædam similitudo sermonis. Nam et dignoscunt invicem se vocibus; et, cum irascuntur, edunt sonum jurgio similem; et, cum se ex intervallo vident, gratulandi officium voce declarant. Nobis quidem voces eorum videntur inconditæ, sicut illis fortasse nostræ : sed ipsis, quæ se intelligunt, verba sunt; denique in omni affectu certas vocis notas exprimunt, quibus habitum mentis ostendant. Risus quoque est homini proprius; et tamen videmus in aliis animalibus quædam signa lætitiæ, cum ad lusum gestiunt, aures demulcent, rictum contrahunt, frontem serenant, oculos in lasciviam resolvunt. Quid tam proprium homini, quam ratio, et providentia futuri? Atqui sunt animalia, quæ latibulis suis diversos et plures exitus pandant, ut si quod periculum inciderit, fuga pateat obsessis; quod non facerent, nisi inesset illis intelligentia et cogitatio. Alia provident in futurum; ut

Ingentem formicæ farris acervum
Cum populant, hyemis memores, tectoque reponunt;
ut apes, quæ

esse præclare demonstrat; sicut et B. Ambros. lib. vi. Hexam. cap. 4 per *ὑποτύπωσιν* quamdam, proponit nobis canem venaticum *συλλογιζόμενον* in compito multifido : de quo præclare disserunt et Franc. Vallesius l. v de Sacra Philosophia. Cl. Vossius in lib. de Idololat.

Nam et dignoscunt invicem se vocibus; et, cum irascuntur, edunt sonum. In mss. 14 et 2 vet. edit. Rom. legitur, *Nam et dignoscuntur, edunt sonum.* Minus bene. Sensus imperfectus.

Nobis... voces eorum... inconditæ... Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 93, 97, Pier., Parrh., Paris., incognitæ; ut Senec. i de Ira, cap. 1, *parum explanata voces.* BUN.

Quæ se intelligunt. Recte quæ; nam de mutis animalibus loquitur. Verum error est in 8 editis et 12 mss. ubi legitur *qui se intelligunt.*

In omni affectu. Editi sex effectu.

Aures demulcent. Id est, demittunt. Horat., lib. ii, od. 13 :

..... Illis carminibus stupens
Demittit atras bellua centiceps.
Aures.

TURNÆBIUS.

Providentia futuri. Et infra, *provident in futurum.* Francius, forte *providentia...* et *provident.*

Ingentem farris acervum, etc. Virgilius hac similitudine laborantium operas describit Georgic. primo ;

Populatque ingentem farris acervum :
Curculio, atque inopi metuens formica senectæ.

Vide Horat. ad Mecænatem, sat. i :

..... Sicut,
Parvula nam exemplo est magni formica laboris,
Ore trahit quodcumque potest, atque addit acervo
Quem struit, haud ignara, ac non incauta futuri.

Quid quod Salomon pigrum formicæ exemplo ad operas excitat, Proverb., c. vi, et trigesimo colligit etiam industriæ animalium exempla. Cæterum de formicarum industria Æsopi apologus est. De hujus natura consulendus est Plinius l. xi, c. Deest, Ælianus, lib. viii ; Aristot., lib. i, Hist. Animalium, cap. 11. BÉ-TULEIUS.

Cum populant. Ex vetustissimo et optimo ms. Regio-Put. restitui *cum populant*, nec aliter legitur apud

Patriam solæ, et certos novere penates,
Venturæque hyemis memores, æstate laborem
Experiuntur, et in medium quæsitâ reponunt.

Longum est, si exequi velim, quæ a singulis generibus animalium fieri soleant humanæ solertiæ simillima. Quod si horum omnium, quæ adscribi homini solent, in mutis quoque deprehenditur similitudo, apparet solam esse religionem, cujus in mutis nec vestigium aliquod, nec ulla suspicio inveniri potest. Religionis enim est propria justitia, quam nullum aliud animal attingit. Homo enim solus imperat; cætera sibi conciliata sunt. Justitiæ autem Dei cultus adscribitur; quem qui non suscipit, hic a natura hominis alienus, vitam pecudum sub humana specie vivet. Cum vero a cæteris animalibus hoc pene solo differamus, quod soli omnium divinam vim potestatemque sentimus, in illis autem nullus sit intellectus Dei: certe illud fieri non potest, ut in hoc vel muta plus sapiant, vel humana natura desipiat; cum homini ob sapientiam et cuncta quæ spirant, et omnis rerum natura subjecta sit. Quare si ratio, si vis hominis hoc præcellit et superat cæteras animantes, quod solus notitiam Dei capit, apparet religionem nullo modo posse dissolvi.

A

CAPUT VIII.

De religione.

Dissolvitur autem religio, si credamus Epicuro illa dicenti:

Omnia enim per se divum natura necesse est,
Immortali ævo summa cum pace fruatur,
Senota a nostris rebus, sejunctaque longe.
Nam privata dolore omni, privata periculis,
Ipsa suis pollens opibus, nihil indiga nostri,
Nec bene pro meritis capitur, nec tangitur ira.

Quæ cum dicit, utrum aliquem cultum Deo putat esse tribuendam, an evertit omnem religionem? Si enim Deus nihil cuiquam boni tribuit, si colentis obsequio nullam gratiam refert, quid tam vanum, tam stultum, quam templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre, rem familiarem minuere, ut nihil assequamur? Atenim naturam excellentem honorari oportet. Quis honos deberi potest nihil curanti et ingrato? An aliqua ratione obstricti esse possumus ei, qui nihil habeat commune nobiscum? Deus, inquit Cicero, si talis est, ut nulla gratia, nulla hominum charitate teneatur, valeat. Quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini. Quid contemptius dici potuit in Deum? Valeat, inquit; id est, abeat et recedat, quando prodesse nulli potest. Quod si negotium

VARIORUM NOTÆ.

Virgilium, iv Æneid., vs. 403 et Georgic. i, vs. 185, *populat*, per archaismum, cum veteres et *populo* active posuerint, observante Servio. Is. Nonium cap. 7, n. 26. Ex WALCHIO.—In cæteris Lactantii mss. et editis est *comportant*. Aristotel., libro i de Hist. Animalium, c. 1. BETUL.

Ut apes, quæ patriam solæ, etc. Georg. quarto, quo libro apum regnum describit. Consule Plin., lib. ii Naturalis Historiæ, c. 5; Varron., de Re rust., l. iii, c. 16; Columellam, l. x a capite 11 usque ad fin.; Palladium, l. i, c. 37, et l. vi, c. 8; Constantinum, l. xv, capitibus aliquot; Arist., de Nat. Animal., l. v, c. 21 et 22, et l. 9, c. 14. Lege ad hæc omnino Theodoret, sermonem quintum, quo ex animalium industria providentiam probat, sacrarum litterarum testimoniis ubique instructus. Id.

Longum est, si exequi velim. Non inelegerant. Sic Cicero, l. ii de Nat. deor., c. 64: *Longum est... persequi*. Lactantius iterum de Ira, c. 11: *Longum est singulorum sententias persequi*; Epit., c. 14: *Longum est recensere*. Bux.

In mutis quoque. Ita legendum esse ostendunt omnes prope mss. et textus ipse. In 4 mss. rec. et in editis amanuensium errore legitur *multis*.

Religionis enim est propria justitia. Addidi enim ex mss. antiq. Cauch., 4 Colb. et 3 Reg. necnon ex omnibus fere impressis. Quod melius cohercet.

Quam nullum aliud animal attingit. Plerique mss. et 3 editi habent *quæ*.—Hæc ultimam lectionem habet Buneman., et exhibet notam sequentem: — *Quæ nullum aliud animal attingit*. Rectissime et elegantissime. Lib. iii, c. 11: *Quæ* (immortalitas) *nec aliud animal, nec corpus attingit*; Epit., c. 33: *Quia et pecudes attingit hoc duplex bonum?* Ibid. Antea: *Sed hoc bonum muta contingit*. Cicero, l. i. de Nat. deor., Labor Deum non attingit; lib. iii, de Natur. deor., c. p. 15: *Quorum Deum nihil attingit*. Bux.

Homo enim solus impertit... conciliata sunt. Non quadrant, inquit Heumannus. Quare credo, glossema hoc esse inferius adscriptum a quopiam ad hæc verba: *Homini cuncta subjecta sunt*. Genuinum vero esse hunc locum, liquido constat ex Epit., c. 55, ubi dicit, solam esse *justitiam*, quæ *nec sibi tantum conciliata sit*,

nec occulta, sed foras tota promineat, et ad *beneficendum prona sit*, ut quamplurimis *prosit*. — *Cætera sibi conciliata sunt*. L. v, c. 17: *In omnibus enim videmus animalibus, quia sapientia carent, conciliatricem sui esse naturam. Nocent aliis, ut sibi prosint*. Cic., iii Fin., c. 5: *Simul atque natum sit animal, ipsum sibi conciliari et commendari ad se conservandum*; lib. i de Nat. deor., c. 27: *Non vides, quam blanda conciliatrix, et quasi sui sit lena natura. Illud sibi conciliatum esse vel decies Seneca in una epist. 121 inculcavit*. Bux.

Vitam pecudum vivet. Sic cum quarto casu vivere, dixit Lactantius Divin. Institut., l. v, c. 8, et l. vii, c. 24. In 7 editis pro *vivet* legitur *vivit*.

In illis... nullus intellectus Dei. Vide not. ad c. 12: *Divinitatis intellectus... quo differimus a belluis*. Bux.

Si ratio, si vis hominis. Ita restitui ex omnibus prope mss. et 8 vet. editis, *mentis vis ac ratio*, apud Cicero, l. i de Nat. deor. 26. Alii *ius*.

Nam privata. Ita quamplurimi mss. et 8 editi, ac Lactantius ipse Scripti 9 rec. et sex impressi, *jam privata*.

Nihil indiga nostri. Mss. 6 et 2 edit., *nihil*.

Nihil cuiquam boni. Sic restitui ex mss. 2 Bonon., 3 Reg. inter quos est Regio-Put., 3 Colb., Baluz., Goth., Ultr., Lips., Em., Brun., et 5 edit. In mss. Cauc., 1 Colb., Pen., Clarom. est, *nihil unquam cuiquam boni*; in rec. 3 Reg., 1 Colb., Cant. et 10 excisis legitur, *nihil unquam boni*; in 1 Colb. pro *boni*, est *homini*.

Sacrificia facere, dona conferre. Hæc 4 verba desiderantur in mss. 20 rec. et in 3 ed. Rom. Sunt autem in antiquissimis Regio-Put. 2 Bonon. aliisque multis, et 12 editis.—*Templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre, rem. Lact.*, l. vi, c. 25: *Apud istos, qui nullo modo rationem divinitatis intelligunt, donum est, quiddam auro argenteoque fabricatur; item, quiddam purpura et serico textitur: sacrificium est victimæ, et quæcumque in ara cremantur*. Confer. l. vi, c. 1; Epit., c. 58 integro. Bux.

Cicero. Cic., l. i de Nat. deor. ad finem.

Quando prodesse. Ita fere omnes mss. et editi pro *quandoquidem*, quod perperam substituerunt scripti sex et editi quatuor, seu pro *quoniam*, ut apud Cicero, lib. ii Offic. cap. 58, et lib. v Epist. Fam. 20.

Deus nec habet, nec exhibet, cur non ergo delinquamus, quoties hominum conscientiam fallere licebit, ac leges publicas circumscribere? Ubi cumque nobis latendi occasio arriserit, consulamus rei, auferamus aliena, vel sine cruore, vel etiam cum sanguine si præter leges nihil est amplius quod colendum sit.

Hæc dum sentit Epicurus, religionem funditus delet; qua sublata, confusio ac perturbatio vitæ sequetur. Quod si religio tolli non potest, ut et sapientiam, qua distamus a belluis, et justitiam retineamus, qua communis vita sit tutior; quomodo Religio ipsa sine metu teneri aut custodiri potest? Quod enim non metuitur, contemnitur: quod contemnitur, utique non colitur. Ita fit, ut religio, et majestas, et honor metu constet: metus autem non est, ubi nullus irascitur. Sive igitur gratiam Deo, sive iram, sive utrumque detraxeris, religionem tolli necesse est, sine qua vita hominum stultitia, scelere, immanitate completur. Multum enim refrænat homines conscientia, si credamus nos in conspectu Dei vivere; si non tantum quæ gerimus, videri desuper, sed etiam quæ cogitamus, aut loquimur, audiri a Deo putemus. Atenim prodest id credere, ut quidam putant, non veritatis gratia, sed utilitatis; quoniam leges conscientiam punire non possunt, nisi aliquis desuper terror impendeat ad cohibenda peccata. Falsa est igitur omnis religio et divinitas nulla est. Sed a viris prudentibus universa conficta sunt, quo rectius innocensque vivatur. Magna hæc, et a materia quam proposuimus

A aliena quæstio est: sed quia necessario incidit, debet quamvis breviter attingi.

CAPUT IX.

De providentia Dei, deque sententiis illi repugnantibus.

Cum sententiæ philosophorum prioris temporis de providentia consensissent, nec ulla esset dubitatio, quin mundus a Deo, et ratione esset instructus, et ratione regeretur: primus omnium Protagoras extitit temporibus Socratis, qui sibi diceret non liquere, utrum esset aliqua divinitas, necne. Quæ disputatio ejus adeo impia, et contra veritatem et religionem judicata est, ut et ipsum Athenienses expulerint suis finibus, et libros ejus in concione, quibus hæc continebantur, exusserint. De cujus sententia non est opus disputare, quia nihil certi pronuntiavit. Post hæc Socrates, et auditor ejus Plato, et qui de schola Platonis, tanquam rivuli diversas in partes profluxerunt; stoici et peripatetici, in eadem fuere sententia, qua priores.

Postea vero Epicurus Deum quidem esse dixit, quia necesse sit esse aliquid in mundo præstans, et eximium, et beatum; providentiam tamen nullam: itaque mundum ipsum, nec ratione ulla, nec arte, nec fabrica instructum, sed naturam rerum quibusdam minutis seminibus et insecabilibus conglobatum. Quo quid repugnantius dici possit, non video. Etenim si est Deus, utique providens est, ut Deus; nec aliter ei potest divinitas attribui, nisi et præterita teneat, et

VARIORUM NOTÆ.

Arriserit, consulamus rei. Hæc duo postrema verba absunt a 15 mss. et vet. edit. Rom.

Quod colendum sit. Ita mss. pene omnes et veteres editi. In 4 scriptis rec. et editis multis *verendum sit*. Utraque lectio bona. 2 Mss. rec. levissima mutatione, *dolendum sit*.

Sentit Epicurus. 2 Reg. et edit. Rom. 1470, *Sentit Lucretius*. Et quidem Epicuri echo est Lucretius.

Sequitur. Ita cuncti mss., præter 2 rec. in quibus est ut, in editis, *sequitur*.

Ut et sapientiam. Qua distamus a belluis, et justitiam. Quatuor postrema verba desiderantur in 20 mss. et 7 editis. — *Qua distamus a belluis, et justitiam.* L. III, cap. 10: et 11 maxime de Ira, cap. 11: *Diximus, religione sublata, nec sapientiam teneri posse, nec justitiam, dum divinitatis intellectus, quo differimus a belluis, in homine solo reperitur; quæ verba aperte nostrum locum respiciunt.* BUN.

Non veritatis gratia, etc. Sic enim Numam, Scipionem et alios religionem simulasse Valerius exemplis docet. BETUL. — Idque ut morosos populos timore deorum ad legum observantiam adigerent.

Sed utilitatis. Regio-Put. *utilitati.* Mss. 13, *utilitate*.

Terror impendeat. Ita omnes ferme mss. et 6 editi. Scripti tres rec. et 7. excusi mendose *impendat*. 2 Reg. rec. et ed. Rom. 1470, *impediat*. 1 Colbert. *tor-tor impendat*.

Conficta sunt. Sic reposui ex cunctis pene mss. et 3 editis. In 10 scriptis et 12 impressis legitur *conficta sunt*. — *Conficta sunt.* Ut Arnobius l. VII: *Religionibus artifex in comminiscendis Numa.* Lactantius imitatur Ciceron. l. I de Nat. deor., cap. 52: *Quid ii, qui dixerunt, totam de diis immortalibus opinionem factam esse ab hominibus sapientibus.* BUN.

Quamvis breviter. Ita omnes prope mss. et 6 vetustiores editi, ac Cellar., Walch. In 3 rec. mss. et 10 impressis est, *quam breviter*.

Protagoras, etc. Vide Laertium. De Protagora dictum est lib. I Institut. c. 2. Refertur etiam ab Arnobio, lib. VIII adversus Gentes. Similes catalogi sunt apud Cicer. de Natura deorum primo; et inter ecclesiasticos scriptores, apud Epiphanium in Epitome, apud Eusebium de Præparat. Evangel. lib. XIV cap. 1. Irenæus lib. II cap. 19. Anaxagoram *ἄθεος* nominat, nisi lectio sit mendosa; quod non puto. BETULEIUS. — Cicero lib. I de Nat. deor. c. 25: *Abderites Protagoras, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset: De Divis neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere; Atheniensium jussu urbe atque agro est exterminatus, librique ejus in concione combusti.*

Temporibus Socratis. Teste Laertio, floruit Olympiade LXXIV. Sed hanc librorum exustionem Euseb. in Chronicis anno tertio Olympiadis LXXXIV ponit, et floruit sane tum Socrates, et eum Socratis fuisse synchronon testatur etiam Platonis Dialogus, qui Protagoræ nomine inscriptus fuit. Quanquam de hoc quæstio est apud Macrob. lib. I Sat. cap. 1. BETULEIUS.

Et libros ejus in concione, etc. Vide quæ supra diximus ad cap. 22 lib. I. Ex hoc loco corrigendus locus Minutii Felic. ubi nonnulli legunt, *scripta ejus deriserint*, legendum, *deusserint*. Palet hoc ex Lactant. etiam ex Diogene Laert. qui de omni hac re disserit. Vide et Ciceronem lib. I de Natura deorum.

Et auditor ejus Plato, etc. Quam inconstanter autem is de rebus divinis disseruerit, non modo Velleius Epicureus apud Ciceronem objicit, sed etiam Euseb. de Præp. Evang. lib. XIII collatione scriptorum ipsius diligen- ter evidenter demonstrat. BETUL.

Insecabilibus. Atomis scilicet.

præsentia sciat, et futura prospiciat. Cum igitur providentiam sustulit, etiam Deum negavit esse. Cum autem Deum esse professus est, et providentiam simul esse concessit. Alterum enim sine altero nec esse prorursus, nec intelligi potest. Verum iis postea temporibus, qui quibus jam philosophia defloruerat, extitit Melius quidam Diagoras, qui nullum esse omnino Deum diceret, ob eamque sententiam nominatus est ἀθεος; item Cyrenæus Theodorus: ambo quia nihil novi poterant reperire, omnibus jam dictis et inventis, maluerunt vel contra veritatem id negare, in quo priores universi sine ambiguitate consenserant. Ii sunt, qui tot sæculis, tot ingenii assertam atque defensam providentiam calumniati sunt. Quid ergo? utrumne istos minutos et inertes philosophos ratione, an vero auctoritate præstantium virorum refellemus? an potius utroque? Sed properandum est, ne longius a materia divagetur oratio.

VARIORUM NOTÆ.

Cum autem Deum esse professus est. Additum autem ex omnibus mss. et multis editis, quod in cæteris deest. Ms. 1 Bon. antiq. legit *confessus est.*

Defloruerat, etc. Diagoras tamen ab Eusebio eadem Olympiade ponitur, qua Protagoras supra a Laertio positum esse diximus, id est LXXIV. Theodorus autem Olympiade CXVIII, cum Epicurus vix paucis annis antiquior fuerit. Nam Laertius ejus obitum in Olympiade CVII posuit: quauquam Eusebius eum Olymp. CXVIII floruisse referat. BETULEIUS.

Melius quidam Diagoras. Melius a patria, sicut infra Cyrenæus Theodorus. Mss. 1 Reg. antiq. habet *Ætlius*; 1 Bonon. antiquior, et 8 alii ac 2 vet. ed. Rom., *Alius*; Regio-Put., 1 al. Reg., 2 Colbert., Golb., Navar., Gat., Marm., Ultr., Pen., Brun., *Ælius*; ms. Tornesianus et ed. Genev. *Melias*, quod existimo vitiose a librario scriptum pro *Melius*, sicut vocatur a Cicero, lib. 1, de Nat. deor. Ms. Baluz. et 15 excusi, *Extitit Athenis quidam Diagoras.* Nec contemnenda hæc lectio: Suidas enim ad v. *Diagoras*, refert Diagoram post captam Melum (unde *Melius* dictus est) secessisse Athenas. Mss. 1 Reg. rec., Clarom., 1 Sorbon., 5 Colb. legunt *Extitit Athenis quidam et Diagoras*, nisi quod particula *et* a duobus prioribus abest. Cæterum de hoc Diagora vide quæ notata sunt ad initium, cap. 2, lib. 1 Divin. Institut. — *Athenis quidam Diagoras.* Vulgata est lectio pene omnium librorum, a qua discedere non ausus sum. P. tamen habet, *Ælius quidam Diagoras*, et B., alius quidam, unde quis suspicari possit legendum esse: *Melius quidam Diagoras*; nam Melium quidem vocat eum Cicero initio 1 de Nat. Deor. ubi hæc ipsa pertractat; Plutarch. 1 Placitor., cap. 7; Sext. Empyric.; Pyrrhon., Hypotyp. lib. III, c. 24; Arnob. IV, Minucius et alii. Quod autem Lactantius, et nostratumque alii permulti Diagoram, Theodorum et cæteros, de quibus etiam lib. 1, Institut., cap. 2, ἀθεος, hoc est absque Deo cognominent, videndum est, ne forte a christianis etiam in eosdem bonos ac doctos viros vetus ethnicorum calumnia importetur; cum enim hi deorum multitudinem totque monstra atque portentosa, quæ stulta colebat gentilitas, irriderent, putati sunt ἀθεοι, et nullum omnino deum credidisse, quod queritur quidem certe ac miratur et Clemens Alexandrinus. ISÆUS.

Cyrenæus Theodorus. Meruit et hic τοῦ ἀθίου epitheton, eodem: Epiphanio teste. Et sic legendum censeo in Chronici Eusebii, ubi *Theodorus Athenæus* legitur; nec mihi tempora refragantur. Augustinus contra litteras Petilianii Donatistæ libro secundo putat, in hunc Theodorum esse dictum hoc Psalmi: Dixit

CAPUT X.

De Mundi ortu et rerum natura, et Dei providentia.

Qui volunt divina providentia factum esse mundum, aut principis inter se temere coeuntibus dicunt esse concretum, aut repente natura extitisse; naturam vero (ut Straton) habere in se vim gignendi et minuendi: sed eam nec sensum habere ullum, nec figuram, ut intelligamus, omnia quasi sua sponte esse generata, nullo artifice, nec auctore. Utrumque vanum et impossibile. Sed hoc evenit ignorantibus veritatem, ut quidvis potius excogitent, quam id sentiant quod ratio deposcit. Primum minuta illa semina, quorum concursu fortuito totum coisse mundum loquuntur, ubi aut unde sint, quæro. Quis illa vidit unquam? quis sensit? quis audivit? An solus Leucippus oculos habuit? solus mentem? qui profecto solus omnium cæcus et excors fuit, qui ea loqueretur,

stultus, quod non est Deus. BETUL.

Maluerunt vel contra veritatem. Vel, quod hic est pro etiam, Gallice *même*, abest a 10 mss. toidemque editis.

Id negare. Mss. 2 Bonon., 1 Reg. rec., 2 Colb., Tax., Baluz., *id denegare.*

Qui tot sæculis, tot ingenis. Hæc lectio 4 vet. editorum, et omnium mss. est, præter 1 Reg. rec. in quo, ut et in 15 editis, *est sæculis et ingenis.* — *Tot sæculis, tot ingenis.* Tot sæculis sumo in auferendi, at tot ingenis dandi casu, pro a tot ingenis. L. IV, cap. 2: *Tot ingenis totque temporibus summo studio et labore quæsitæ sapientia.* Epit., cap. 40, in fin. dixit, *veritatem: tot ingenis, tot ætibus requisitam.* BUN.

Auctoritate præstantium. Hi erant maximarum sectarum principes, quos infra adducit ante capituli 10 finem, et cap. 11. Mss. 12 cum edit. Rom., 1470, legunt *veritate, alter virtute.*

Utroque. Ita mss. et editi. Francius forte legendum putat, *utraque.*

Divagetur. Ita mss. prope omnes cum 7 editis; in cæteris vulgaris est *devagetur*; in 1 Reg. rec. evagetur; in 1 Colb. et Clarom. a prima manu dirigatur.

Straton. Straton Lampsacenus, Arcesilai filius, auditor Theophrasti, fuit præceptor Ptolemæi Philadelphii: vir acri ingenio, qui cum maxime necessariam philosophiæ partem, quæ posita est in virtute et in moribus, reliquisset, totum se ad investigationem naturæ contulit; unde Physici cognomen assecutus est. Floruit Olymp. 125. Ejus vitam scribit Laert. libro v. Multa hujus mentio passim fit apud Cicero, unde etiam hæc transcripta sunt; hæc enim fere ad verbum leguntur in primo libro de Natura deorum. BETULEIUS. — Vide eundem Cicero in Lucullo ad finem.

Vim gignendi et minuendi. Plenius Cicero, l. 1, de Nat. Deorum, cap. 13: *Nec audiendus... Strato, is qui Physicus appellatur, qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quæ causas gignendi, augendi, minuendi habeat: sed caret omni sensu et figura.* BUN.

Concursu fortuito. Abest fortuito a 13 mss. et a 2 vet. edit. Rom. Sed est in aliis, apud eundem Lactantium, Epitom., cap. 36 et apud Cicero, lib. 1 de Nat. deor., cap. 24, seu n. 66.

Totum coisse mundum. Bene, ut patet ex præcedentibus et sequentibus. In 11 scriptis et ed. Is. cohesisse. Bona utraque lectio.

An solus Leucippus oculos habuit? Francius,

Oculos an, Pari, solus habes?

Licet Laertius in Leucippo nullam de atomis mentio-

que nec reger quisquam delirare, nec dormiens A posset somnare.

Quatuor elementis constare omnia philosophi veteres diserebant: ille noluit, ne alienis vestigiis videretur insistere. Sed ipsorum elementorum alia voluit esse primordia, quæ nec videri possint, nec tangi, nec ulla corporis parte sentiri. Tam minuta sunt, inquit, ut nulla sit acies ferri tam subtilis, qua secari ac dividi possint, unde illis nomen imposuit atomorum. Sed occurrebat ei, quod si una esset omnibus eademque natura, non posset res efficere diversas, tanta varietate, quantam videmus inesse mundo. Dixit ergo, lævia esse, et aspera, et rotunda, et angulata, et hamata. Quanto melius fuerat tacere, quam in usus tam miserabiles, tam inanes, habere linguam: et quidem vereor, ne non minus delirare B videatur, qui hæc putet refellenda. Respondeamus tamen velut aliquid dicenti. Si lenia sunt et rotunda, utique non possunt invicem se apprehendere, ut aliquid corpus efficiant; ut si quis milium velit in unam coagmentationem constringere, lenitudo ipsa granorum in massam coire non sinat. Si aspera et angulata sunt, et hamata, ut possint cohærere; dividua ergo et secabilia sunt: hamos enim necesse est et angulos eminere, ut possint amputari.

Itaque quod amputari ac divelli potest, et videri poterit et teneri. « Hæc, inquit, per inane irrequietis motibus volitant, et huc, atque illuc feruntur, sicut pulveris minutias videmus in sole, cum per fenestram radios ac lumen immiserit. Ex his arbores et herbe, et fruges omnes oriuntur: ex his animalia et aqua, ignis et universa gignantur, et rursus in eadem resolvuntur. » Ferri hoc potest, quam diu de rebus parvis agitur. Ex his etiam mundus ipse concretus est. Implevit numerum perfectæ insanix; nihil videtur ulterius dici posse: sed invenit tamen ille quod adderet. « Quoniam est omne, inquit, infinitum, nec potest quidquam vacare; necesse est ergo innumerabiles esse mundos. » Quæ tanta vis fuerat atomorum, ut moles tam incestimabiles ex tam minutis conglobarentur? Ac primum requiro, quæ sit istorum seminum, vel ratio, vel origo. Si enim ex illis sunt omnia, ipsa igitur unde esse dicemus? quæ natura tantam copiam ad efficiendos innumerabiles mundos ministrabit? Sed concedamus, ut impune de mundis deliraveris: de hoc loquamur, in quo sumus, et quem videmus. Ait, omnia ex individuis corpusculis fieri.

Si hoc ita esset, nulla res unquam sui generis semine indigeret. Sine ovis alites nascerentur, ac ova

VARIORUM NOTÆ.

nem faciat, et Plutarchus eos ad Democritum auctorem referat, Arist. tamen in primo τῶν Γενεσιῶν Democritum et Leucippum plerumque in hoc dogmate conjungit. Atque item Cicero in primo de Natura deorum: Ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi; esse corpuscula quædam lævia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, et quædam pyramidata, curvata quædam, et quasi adunca: ex his effectum esse cælum atque terras, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. Hoc deinde dogma Epicurus etiam amplexus est: sicut nihil in Physicis Epicuri fuit, quod non habuerit a Democrito. Quanquam, ut in 1, de Finibus idem Cicero scribit, quæ Democriti Epicurus corrigere vult, ea depravare videatur. Ita Democriti atomi motum ex æterno tempore habent, Epicurei declinationem. Cujus differentix etiam Augustinus meminit, ubi de inanibus et inutilibus questionibus scribit. BETUL. — Vide lib. III Div. Institut., cap. 17. — An salus Leucippus. Cicero de hoc, lib. 1 de Natura deor., cap. 24, tradidit: Ista flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quædam lævia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quædam, et quasi adunca; ex his effectum esse cælum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. CELLE.

Posset somnare. Ita reposui ex 5 vet. edd. et omnibus mss. præter 1 Colbert. cui est ut 12 editis, possit.

Quatuor elementis, etc. Non quidem omnes philosophi in hoc consentiunt. Empedocles et Anaxagoras primi fuerunt, qui quatuor elementa asseruerunt: qui tamen illi constant et solvuntur concordia et discordia. Quod Aristotelis reprehensionem non evitat, qui et ipse quintam essentiam fovet. BETULEIUS.

Lævia esse et aspera, etc. Hæc sunt particulae cartesianæ.

Et angulata, et hamata. Abest et angulata a recentioribus mss. 4 reg., 4 Colb., Goth., Lips., Marm., 1 Sorbon., Clarom. et Brun. Sed adesse debet, ut legitimi mox patebit. — Et rotunda, et angulata, et hamata. Recepti, quia ita magis conveniunt cum se-

quentibus, ubi hæc quinque repetuntur: Si lævia et rotunda, aspera, et angulata, et hamata sunt. Iterum Epit., cap. 36. Si hamata et angulata, ergo secabilia sunt. Næster habet a Cicerone, lib. 1 de Nat. deor., cap. 24: esse corpuscula quædam lævia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, hamata. BUN.

Aliquid dicenti. Mss. 12 rec. et edit. Rom. 1470, aliquid dicenti.

Lenia sunt et rotunda. Mss. 3 Reg., 4 Colb. et editi lenia, male..

Lenitudo ipsa granorum. Sic a me restitutum ex mss. fere omnibus et vet. edit. Rom., Scripti 4 rec. cunctique pene impressi, lenitudo.

Si aspera et angulata sunt et hamata, etc. Ita mss. veterissimi 2 Bonon. et Regio-Put. Alii 12 et 2 edd. addunt, inquit; et cum eis alteri 8 scripti et impressi 10 expuncto si.

Hamos enim... et angulos. Sic restitui in quarto casu ex multis antiquioribus et melioribus mss. et edit. vet. Rom. ac Cellar. In cæteris impressis et 5 scriptis rec. est hamis... et angulis.

Pulveris minutias. Mss. 7, micæ.

Perfectæ insanix. Mss. 6 pectæ; 1 al., protectæ. Nihil videtur ulterius dici posse. Rectius, ut puto, ex 2 mss. Bonon., 1 Reg., 2 Colbert. Baluz. quam adjici cæterorum; nam cum verbo adjici inutile esset ulterius.

Quod adderet. Sic reposui ex mss. In editis est quid.

Vacare. Id est, vacuum esse. FRANCIVS.

Innumerabiles esse mundos. πολλοὺς κόσμους Philoni, ἀπειροὺς Laertio et Plut., κόσμον ἀπειρον Epiphanio, Democritici mundi proverbio locum fecere. Plut. in Placitis libro II, cap. 1 Democritus, Epicurus, eorumque discipulus Metrodorus, innumerabiles in infinito mundos per omnem ejus complexum in immensum exspatiantem dixerunt. BETULEIUS.

Ac primum requiro. Mss. 8: At primum requiro.

Istorum seminum vel ratio, vel origo, etc. τὰς ἀπόμους etiam Virgilius et Lucretius semina nominant; Lucret. non longe ab initio libri primi.

sine partu, item cætera viventia sine coitu : arbores, A et quæ gignuntur e terra, propria semina non habent, quæ nos quotidie tractamus, et serimus. Cur ex frumento seges nascitur, et rursus ex segete frumentum? Denique si atomorum coitio et conglobatio efficeret omnia, in aere universa concreverent; si quidem per inane atomi volitant: cur sine terra, sine radicibus, sine humore, sine semine, non herba, non arbor, non fruges oriri augerique possunt? Unde apparet, nihil ex atomis fieri; quandoquidem unaquæque res habet propriam certamque naturam, suum semen, suam legem ab exordio datam. Denique Lucretius, quasi oblitus atomorum, quas asserebat, ut redargueret eos, qui dicunt ex nihilo fieri omnia, his argumentis usus est, quæ contra ipsum valerent. Sic enim dixit:

Nam si de nihilo fierent, ex omnibu rebus
Omne genus nasci posset nil semine egeret.

Item postea,

Nil igitur fieri de nilo posse fatendum est
Semine quando opus est rebus, quo quæque creatæ
Aeris in teneras possint proferri auras.

Quis hunc putet habuisse cerebrum, cum hæc diceret, nec videret sibi esse contraria? Nihil enim per atomos fieri exinde apparet, quod semen cuiusque rei certum est; nisi forte et ignis, et aquæ naturam ex atomis esse credemus. Quid, quod durissimi rigoris materiæ, si ictu vehementiore collidantur, ignis excutitur? Num in ferro aut silice atomi latent? Quis inclusit? aut cur sua sponte non emicant; aut quomodo semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt?

Non herba. Sic reposui ex mss. et editis vet. Rom. Gynnic., Cellar. In cæteris editis legitur, *non herbæ.*

Augerique possunt. Mss. 14 et 13 edd., aut generari possunt.

Fieri de nilo. Lips. 2, Reimm., Rost., Ven. 1471 de nullo. Bonon., Goth., Ven. utraque 1478, Betul., Torn., Walch., fieri de nihilo posterius repugnat versui; prius de nullo Lucretii mori, qui libenter nihilum in nilum contrahit, exempli gratia,

..... Ad nilum quæque reverti;

Et vers. 674:

Ne tibi res redeant ad nilum funditus omnes.

Fatendum est. Mss. 2 Bonon., 1 Reg., rec., 3 Colbert., Pen., Clarom., putandum est. 1 Sorbon., sciendum est.

Quis hunc putet habuisse cerebrum? Sic ex mss. fere omnibus restitui; in 4 rec. et in editis legitur *putat.* *Habuisse cerebrum*, id est rationem et sanam mentem; nam veteres in cerebro dixerunt animi esse sedem. Cic. Tuscul. 1, cap. 9. — *Habuisse cerebrum.* Eleganter, ut Phædrus de Larva lib. 1, 7, 2: *O quanta species*, inquit, *cerebrum non habet.* Ubi vide Bunemannum in novo commentario. Iterum Lact. epit. cap. 54: *Homines inanis cerebri*; de Opif. cap. 16: *Alii sedem ejus (mentis) in cerebro esse dixerunt.* BUN.

Credemus. 1 Colbert., *credimus*; 1 al. Colbert. et Brun., *credamus.*

Ignis excutitur. Sic omnes scripti editique, præter Ven. primam 1478, *excutitur*, præve. Malleum, si libri

Omitto silicem ac ferrum. Orbem vitreum plenum aquæ si tenueris in sole, de lumine, quod ab aqua refulget, ignis accenditur etiam in durissimo frigore. Num etiam in aqua ignem esse credendum est? atqui de sole ignis ne æstate quidem accendi potest. Si ceræ inhalaveris, vel si vapor levis aliquid attigerit, aut crustam marmoris, aut laminam, paulatim per minutissimos rores aqua concrevit. Item de halitu terræ aut maris nebula existit: quæ aut dispersa humefacit quidquid texerit; aut collecta, in arduos montes in sublime vento rapta, stipatur in nubem, atque imbres maximos dejecit. Ubi ergo dicimus liquores natos esse? Num in vapore? Num in halitu? Num in vento? Atqui nihil potest consistere in eo, quod nec tangitur, nec videtur. Quid ego de anima-

B libus loquar, in quorum corporibus nihil sine ratione, sine ordine, sine utilitate, sine specie figuratum videmus; adeo ut solertissima, et diligentissima omnium partium membrorumque descriptio, casum ac fortunam repellat. Sed putemus artus et ossa et nervos et sanguinem de atomis posse concrevere. Quid sensus, cogitatio, memoria, mens, ingenium, quibus seminibus coagmentari possunt? minutissimis, inquit. Sunt ergo alia majora. Quomodo igitur insectabilia?

Deinde, si ex invisibilibus sunt, quæ non videntur, consequens est, ut ex visibilibus sint, quæ videntur; cur igitur nemo videt? Sed sive invisibilia quæ sunt in homine consideret, sive tractabilia, quæ veniunt sub aspectum, ratione utraque constare quis non videt? Quomodo ergo sine ratione coeuntia possunt aliquid efficere rationale? Videmus enim nihil

annuerent, *excuditur*, ut Virg. 1 Æn. 174:

Ac primum silicis scintillam excudit Achates.

BUN.

Orbem vitreum, etc. Hæc crystalli natura est, quæ nihil aliud est, quam aqua in lapidis duritiem frigore et vetustate congelata. Vide Marbodæum cum suis commentatoribus. De ignis natura Theophrasti liber extat. Sunt similes ignis eliciendi rationes apud Plin. et Lucretium ipsum, atque etiam apud Senecam in Natural. quest. BETUL.

Credendum est. Mss. 5, *credent.*

Atqui de sole ignis, etc. Hallucinatur Lactantius: experientia contrarium testatur.

D *Ceræ inhalaveris.* Mss. 1, Reg. rec., 3 Colbert. et Baluz., *Si ceræ in alveariis.*

Vapor levis. Mss. Goth., *lenis*; 1 Bonon. antiq., *lene.* Aut maris. Mss. 6 et maris.

Quid ego. Sic legendum ex vet. mss. 1 Bonon., Cauc. Ceteri et edd. habent *ergo*; Brun., *igitur.*

Deinde. Ita reposui ex omnibus mss. præter 3 rec. in quibus est *Denique*, ut in editis.

Si ex invisibilibus sunt, quæ non videntur, nemo videt? Sic legendum ex utroque Bonon., 3 Colbert., Baluz. et Tax., non ut alii, *si ex invisibilibus sunt, quæ videntur, cur igitur nemo videt?* Utitur argumento a contrariis: si ea quæ non videntur, manant a corporibus invisibilibus; ergo quæ videntur, prodeunt ex visibilibus; ea igitur cur non videntur? ISÆUS.

Consideret. Mss. 7 *consideres.*

Tractabilia. Mss. 16 inter quos est Regio-Put. habent *tactibilia*; Bonon. antiq., *tactilia*; 2 Colb., *tactabilia*; 2 Reg. rec. et ed. Rom. 1470, *intactibilia*; al. ed.

esse in omni mundo, quod non habeat in se maximam mirabilemque rationem. Quæ, quia supra hominis sensum et ingenium est, cui rectius, quam divinæ providentiæ tribuenda est? An simulacrum hominis et statuam ratio et ars fingit; ipsum hominem de frustis temere concurrentibus fieri putabimus? Et quid simile veritatis in ficto, cum summum et excellens artificium nihil aliud, nisi umbram et extrema corporis lineamenta possit imitari? Num potuit humana solertia dare operi suo aut motum aliquem, aut sensum? Omitto usum videndi, audiendi, odorandi, cæterorumque membrorum, vel apparentium, vel latentium, mirabiles utilitates. Quis artifex potuit, aut cor hominis, aut vocem, aut ipsam fabricare sapientiam? Quisquamne igitur sanus existimat, quod homo ratione et consilio facere non possit, id concursu atomorum passim cohærentium perlici potuisse? Vides in quæ deliramenta inciderint, dum nolunt effectorem curamque rerum Deo dare.

Concedamus tamen his, ut ex atomis stant quæ terrena sunt: num etiam cœlestia? Deos aiunt incorruptos, æternos, beatos esse; solisque dant immunitatem, ne concursu atomorum concreti esse videantur. Si enim dii quoque ex illis constitissent, dissipabiles fierent, seminibus aliquando resolutis, atque in naturam suam revertentibus. Ergo si est aliquid, quod atomi non effecerint, cur non cætera eodem modo intelligamus? Sed, quæro, antequam mundum primordia ista generarent, cur sibi dii habitaculum non ædificaverint? Videlicet nisi atomi coiissent, cælumque fecissent, adhuc dii per medium inane penderent. Quo igitur consilio, qua ra-

tionem de confuso acervo se atomi congregaverunt, ut ex aliis inferius terra conglobaretur, cælum desuper tenderetur, tanta siderum varietate distinctum, ut nihil unquam excogitari possit ornatus? Tanta ergo qui videat et talia, potest existimare nullo effecta esse consilio, nulla providentia, nulla ratione divina; sed ex atomis subtilibus, exiguis concreta esse tanta miracula? Nonne prodigio simile est aut natum esse hominem, qui hæc diceret, aut extitisse, qui crederet? ut Democritum, qui auditor ejus fuit, vel Epicurum, in quem vanitas omnis de Leucippi fonte profluxit. At enim (sicut alii dicunt) natura mundus effectus est, quæ sensu et figura caret. Hoc vero multo est absurdus. Si natura mundum fecit, consilio et ratione fecerit, necesse est; is enim facit aliquid, qui aut voluntatem faciendi habet, aut scientiam. Si caret sensu ac figura, quomodo potest ab ea fieri, quod et sensum habeat et figuram? nisi forte quis arbitretur, animalium fabricam tam subtilem a non sentiente formari animarumque potuisse; aut istam cœli speciem, tam providenter ad utilitates viventium temperatam, nescio quo casu, sine conditore, sine artifice, subito extitisse.

« Si quid est, inquit Chrysippus, quod efficiat ea, quæ homo, licet ratione sit præditus, facere non possit, id profecto est majus, et fortius, et sapientius homine. » Homo autem non potest facere cœlestia; ergo illud, quod hæc efficiet vel effecerit, superat hominem arte, consilio, prudentia, potestate. Quis igitur potest esse, nisi Deus? Natura vero, quam veluti matrem esse rerum putant, si mentem non habet, nihil efficiet unquam, nihil molietur. Ubi

VARIORUM NOTÆ.

Rom. 1474, *intactabilia*; altera Rom. 1468 cum cæteris impressis ac scriptis *tractabilia*, ut in textu. Unde liquet, sicut ex variis lectionibus aliis, tres Romanas editiones a se invicem diversas. Sed et alibi legitur apud Lactantium lib. v Divin. Institut., cap. 22, *oculis manumque tractabile*; ubi vide Not. ad lib. de Opificio, cap. 1 *manu et oculis contrectare*.

Extrema corporis lineamenta. Lond., Reg., Reinm. et omnes libri, *extrema*. Recte ergo ex hoc loco D. Boubier monet adversus Davisium; etiam in Cicerone lib. 1 de Nat. Deor., cap. 44: *Lineamenta duntaxat extremis servantum esse*. Pari modo Lact. lib. v, cap. 2. *Lineamenta et summam figuram dixit*. Bun.

Omitto. Ms. 1 Bon. antiq., *Mitto*. Pro *usum videndi*, in edit. Venet. Trid. Florent. est *sensum videndi*, male, mox enim vox *sensum* præcessit.

Effectorem. Rara vox, quæ tamen reperitur apud Ciceronem, lib. 11 de Finibus, cap. 45, et lib. 11, cap. 21, *artis effectio*.

Si enim dii quoque ex illis constitissent. Sic restitui ex quamplurimis mss. inter quos sunt antiquissimi 1 Bonon. et Reg.-Put. In 6 scriptis et editis legitur, *deos quoque ex illis constituissent*; in 3 Reg. rec., Clarom., ed. Rom. 1470, *deos... constituisset*.

Dissipabiles. Hæc vox vix occurrit apud alios scriptores: nihilominus extat apud Ciceronem, lib. 11 de Natura deor., cap. 12: *Aer natura cedens est maxime et dissipabilis*.

Revertentibus. Mss. 2 Bon., Tax., 1 Colb., *recurrentibus*.

Primordia ista generarent. 1 Bonon. antiq. *generasent*.

Non ædificaverint. Mss. 7 et 4 editi, *non ædificaverunt*. — *Quæro cur non... ædificaverint*. Rostl., Ven. 1471-1515, et Paris., *Quæro... cur non ædificaverunt*. Haud male, iudice Heumanno, qui nec prius Lactantio indignum ex supradictis censet. Mihi prius solum Lact. dignum videtur, qui, ubi non corruptus, semper post *quæro cur*, conjunctivum ponit. Sic lib. 11, cap. 4, restitui: *Quæro cur illi... Sacrilegia non vindicaverint*; lib. 11, cap. 13: *Solent quærere, cur... reperiantur*. Cicero, lib. 1 de Nat. deor., cap. 9: *Sciscitor, cur mundi ædificatores repente extiterint... quæro, cur Pronæa vestra cessavit*; de Fato, cap. 8: *Quæro... cur non possint*. Bun.

Terra conglobaretur. Ita mss. antiquiores et potiores Bonon., Regio-Put. alique, et ed. Is. At scripti 12 rec. et editi *terræ conglobarentur*.

Subtilibus exiguis. Legitur vero *subtilius exiguis* apud Buneman., inque hanc vocem notam sequentem habet. — *Subtilius exiguis* Betul., Torn., 1587-1615, Genev. 1650, Watch., *Subtilibus et exiguis*. Lond., Reg., et Goth., *Subtilibus exiguis*. Frequenter ita Arnobius, frequentius Minucius, ac vix semel atque iterum ita Lactantius. Ita Goth. *minora, humilia*, ubi plures, *minora et humilia*: unde secutus sum Lond. et Goth. membranas: *Subtilius exiguis, pro subtilissimis, minutissimis*. Bun.

Tam subtilem, Mss. 6 et 2 edd. addunt *tamque mirabilem*; Cauc. et 9 editi, *tam subtiliter a non sentiente natura formari*.

Si mentem non habet. Cicero de Nat. deor., 11, diversas de natura sententiis seu definitiones describit: unam eorum, qui naturam censent vim quamdam sine ratione cientem motus in corporibus

enim non est cogitatio, nec motus est ullus, nec efficacia. Si autem consilio utitur ad incipiendum aliquid, ratione ad disponendum, arte ad efficiendum, virtute ad consummandum, potestate ad regendum et continendum; cur natura potius quam Deus nominetur? Aut si concursus atomorum, vel carens mente natura, ea, quæ videmus, effecit, quæro cur facere cælum potuerit, urbem aut domum non potuerit? cur montes marmoris fecerit, columnas et simulacra non fecerit? Atqui non debuerant atomi etiam ad hæc efficienda concurrere; siquidem nullam positionem relinquunt, quam non experiantur. Nam de natura, quæ mentem non habeat, non est mirandum, quod hæc facere oblita sit. Quid ergo est? Utique Deus, cum inchoaret hoc opus mundi, quo nihil potest esse nec dispositus ad ordinem, nec aptius ad utilitatem, nec ornatus ad pulchritudinem, nec majus ad molem, quæ fieri ab homine non poterant, fecit ipse; in quibus etiam hominem ipsum, cui particulam de sua sapientia dedit; et instruit eum ratione, quantum fragilitas terrena capiebat, ut ipse sibi efficeret, quæ ad usus suos essent necessaria.

VARIORUM NOTÆ.

necessarios; alteram eorum, qui definiunt vim rationis atque ordinis participem, tamquam via progressionem, declarantemque quid cuiusque causæ res efficiat, quid sequatur, cujus solertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando.

BETULEIUS.

Nec motus, etc. Atqui natura Zenonis artifex, opifex, consultrix, et provida utilitatum opportunitatumque omnium mundi, omnes motus habet voluntarios, conatusque et appetitiones, quas ὁρμᾶς græce vocant. Cic. de Nat. deor., lib. II. BETUL.

Consilio. Mss. 7 addunt suo, quod ab aliis et a vulgatis abest, necnon a cæteris periodi membris.

Effecit. Mss. 2 Colb., Clarom., ed. Gymnic. et Spark., effecit.

Cur... cælum potuerit, urbem... non potuerit? Hæc similia illis Ciceronis lib. II de Natura deorum, c. 37: *Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quæ sunt minus operosa, et nullo quidem faciliora.* BUN.

Atqui non debuerant atomi. Ita restitui ex mss. antiquissimis et opt. 2 Bon., 3 Reg., 5 Colbert., Clarom., Baluz., Brun., faventibus 3 aliis a quibus abest negatio. In 3 scriptis rec. et 10 edd. pro debuerant, est poterant; in aliis quatuor impressis potuerunt.

Bunemann. legit debuerant, omisso non: « Editi, inquit, habent, atqui potuerant. Lond., Reg., Goth., Lips. 2, 3, Reimm.: atqui non debuerant. Tum non, pro nonne sumendum. Sed Bon., Tax., Pen., Eiman.: Atqui debuerant. »

Nullam positionem. De Opific., cap. 6: *Si primordia nullum genus positionis inexpertum relinquunt.* BUN.

Quantum fragilitas terrena capiebat. Sic restitui ex cunctis mss. et 10 editis. Cæteri vulgati legunt cupiebat.

Ad usus... necessaria. Ita jungit constanter. Lib. I: *Derelictis ad tutelam vite necessariis;* Epit., cap. 56: *princ.: Necessarium ad salutem.* Seneca, ep. 8: *Multis ad quotidianum usum necessariis opus est.* BUN.

Animus... rector corporis. Lib. II, cap. 12, lib. VI, c. 1; de Opif., c. 1; Sallust. Jug. 1, 3. BUN.

Ad usus suos. Sequor antiquiores et potiores mss.

A Si vero in hujus mundi (ut ita dixerim) publica nulla providentia est, quæ regat, nullus Deus, qui administret, nec omnino sensus ullus in hac rerum natura pollet; unde igitur mens humana tam solers, tam intelligens orta esse credetur? Si enim corpus hominis ex humo fictum est, unde homo nomen accepit; animus ergo qui sapit, qui rector est corporis, cui membra obsequuntur tanquam regi et imperatori, qui nec aspicit, nec comprehendi potest, non potuit ad hominem nisi a sapiente natura pervenire. Sed sicut omne corpus mens et animus gubernat: ita et mundum Deus. Nec enim verisimile est, ut minora et humilia regimen habeant, majora et summa non habeant. Denique M. Cicero in Tusculanis, et in Consolatione: « Animorum (inquit) nulla in terris origo inveniri potest. Nihil est enim, inquit, in animis mistum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur; nihilne aut humidum quidem, aut stabile, aut igneum. His enim naturis nihil inest, quod vim memoriæ, mentis, cogitationis habeat, quod et præterita teneat, et futura prævideat, et complecti possit præsentia, quæ sola divina sunt. Nec enim inveniuntur unquam, unde ad

2 Bonon., Regio-Put. aliosque multos, et edd. Is. In cæteris editis et 10 scriptis rec. est in usus suos.

Corpus hominis ex humo fictum est. Cum. vet. ed. Rom. sic ferunt omnes mss. præter 1 Reg. rec. et Clarom. a prima manu, quibus est, ut in editis, factum est. Vide infra fictum esse.

C *Unde homo nomen accepit.* Allusio est, non verum etymon, quod est ab Hebræo petendum, FRANCUS.— Vide Lactantium supra lib. II Divin. Institut., c. 41, et Vossii Etymologicum Linguae Latinae. In editis 7 deest homo.

M. Cicero in Tusculanis et in Consolatione. In Tusculanis Questionibus, lib. I, c. 27 ex libro suo de Consolatione, quæ sequuntur verba produxit. At enim: *Hanc nos sententiam secuti, his ipsis verbis in Consolatione hæc expressimus: Animorum nulla in terris, etc.* CELL.

Nihil est enim, inquit. In 12. mss. rec. et 7 edd. desideratur enim, quod est in cæteris codicibus, et apud Ciceronem in fragmentis de Consolatione.

Atque fictum esse. Ita mss. edit. Betul. ac Cicero ipse. In 2 Reg. rec. et editis est factum.

Nihilne aut humidum quidem. Ita Cicero. Accedunt mss. 2 Reg. antiq., 5 Colb., Baluz., Brun., in quibus est nihilne humidum quidem; in Bonon. antiq. et 4 aliis nihilne aut humidum quidem.

D *Stabile.* Id est, aerium. FRANCUS.

His enim naturis nihil inest. Ita mss. cum vet. ed. Rom. 1470, Venet. 1490. In 2 Colb., Baluz. et in 10 impressis legitur, *His enim innatum nihil est. — His enim in naturis.* Eleganter Lond., Reg., Goth., Lips. 2, cum Cicerone, in naturis. BUN.

Quod, etc. Sic cum mss. 2 Bonon., Tax., 2 Colb., Baluz., Clarom. a secunda manu, edit. Crat., Graph., Cellar., Walch., Cicero ipse. Cæteri, quo, et.

Prævideat. Sic lego cum mss. 1 Bon... antiq., Pen. et ipso Cicerone. Clarom. prima manu, pervideat. Cæteri, provideat.

Nec enim inveniuntur. Ita constanter omnes mss. et impressi, præter 4 edd. rec. in quibus est, invenietur, ut apud Ciceronem. Bunemann. vero legit, invenietur, et notam sequentem exhibet: — *Nec enim invenietur unquam.* Habebant, inveniantur unquam, plures libri; solus Betul. nec enim inveniantur

hominem venire possint, nisi a Deo. » Exceptis igitur duobus tribusve calumniatoribus vanis, cum constet, divina providentia mundum regi, sicut et factus est, nec sit quisquam, qui Diagoræ Theodorique sententiam, vel Leucippi inane commentum, vel Democriti Epicurique levitatem præferre audeat auctoritati, vel illorum septem priorum, qui sunt appellati sapientes, vel Pythagoræ, vel Socratis, vel Platonis, cæterorumque philosophorum, qui esse Providentiam judicaverunt; falsa igitur est et illa sententia, qua putant terroris ac metus gratia Religionem a sapientibus institutam, quo se homines imperiti a peccatis absterent.

Quod si verum sit, ergo derisi ab antiquis sapientibus sumus. Quod si fallendi nostri, atque adeo totius generis humani causa commenti sunt Religionem; sapientes igitur non fuerunt, quia in sapientem non cadit mendacium. Sed fuerint sapientes; quæ tanta felicitas mentiendi, ut non tantummodo indoctos, sed Platonem quoque ac Socratem fallerent, et Pythagoram, Zenonem, Aristotelem, maximarum sectarum principes, tam facile deluderent? Est igitur divina providentia, ut senserunt ii homines, quos nominavi; cujus vi ac potestate omnia, quæ videmus et facta sunt, et reguntur. Nec enim tanta rerum magnitudo, tanta dispositio, tanta in servandis ordinibus temporibusque constantia, aut olim potuit sine provido artifice oriri, aut constare tot sæculis sine incola potenti, aut in perpetuum gubernari sine perito ac sentiente rectore: quod ratio ipsa

A declarat. Quidquid est enim, quod habet rationem, ratione sit ortum necesse est. Ratio autem sententis sapientisque naturæ est: sapiens vero sententisque natura nihil aliud potest esse, quam Deus. Mundus autem, quoniam rationem habet, qua et regitur, et constat; ergo a Deo factus est. Quod si est conditor rectorque mundi Deus, recte igitur ac vere Religio constituta est; auctori enim rerum parentique communi bonos veneratque debetur.

CAPUT XI.

De Deo, eoque uno, cujusque providentia mundus regatur et constat.

Quoniam constitit de providentia, sequitur ut doceamus, utrumne multorum esse credenda sit, an potius unius. Satis (ut opinor) ostendimus in nostris Institutionibus, deos multos esse non posse; quod divina vis ac potestas si distribuatur in plures, diminui eam necesse sit: quod autem minuitur, utique et mortale est; si vero mortalis non est, nec minui, nec dividi potest. Deus igitur unus est, in quo vis et potestas consummata, nec minui potest, nec augeri. Si autem sunt multi, dum habent singuli potestatis aliquid ac numinis, summa ipsa decrescit: nec poterunt singuli habere totum, quod est commune cum pluribus: unicuique tantum deerit, quantum cæteri possidebunt. Non possunt igitur in hoc mundo multi esse rectores: nec in una domo multi domini, nec in navi una multi gubernatores, nec in armento aut grege duces multi, nec in uno examine multi reges.

VARIORUM NOTÆ.

usquam. Scripsi cum Cicerone, Isæo, Spark., Heum., Nec enim invenitur, scilicet origo; dixit enim supra, Animorum nulla in terris origo inveniri potest. BUN.

Cæterorumque philosophorum. Ita cum omnibus ferme mss. edit. Rom. 1470. At scripti recentissimi 4 Reg., 2 Colb., Baluz. et impressi interjiciunt, summorum.

Commenti sunt. M.s. 15 rec. et ed. Rom. 1470, commentati sunt.

Sed fuerint sapientes. Vox sapientes deest in Colb. et Pen. In ms. Cauc. et 7 vulgatis legitur, sed ut fuerint.

Et Pythagoram. 1 Bon. ant., ut Pythagoram.

In servandis ordinibus. Mss. 12 rec., in conservandis.

Aut olim potuit. 2 Bon., Tan., 2 Colb., Baluz., aut denum.

Sine perito ac sentiente rectore. Sic restitui ex veterimis et optimis mss. Regio-Put., Cauc., 2 al. Reg., 3 Colbert., Ultr., Clarom., Em., Brun. et edit. Betul. Vide infra, sentientis, etc. quam Deus. 2 Colbert. et Baluz. ac sapiente; 2 Bonon., 5 al. rec. et 6 editi, ac sciente: quæ verba desunt in 7 impressis.

Naturæ est: sapiens vero sentiensque: hæc verba absunt a Lond., Reg., Lips. 2 et Reimann. mss. item Rost., Ven. 1471, utraque 78, 93, 1497, ut ita colhereant: Ratio autem sentientis sapientisque naturæ nihil aliud potest esse. Parrh. et Paris. Ratio a sentientis sapientisque naturæ nihil aliud potest esse. At Goth., Lips. 5. Ald., Crat., Gymn., Fasit., Gryph., Torn., Bet., Thomas., Isæus, reliqui, ut est editum; nisi quod Torn., Betul., Walch., vocem aliud non habent. BUN.

Constitit. Apud Banneman. Constat. Londin., Reg., Goth., Lips., Reimann. et editi omnes, Constitit. Emm.,

Constat, quod præfero: ita quoque Heumannus rescribit. Ita fert mos Lactantii. Confor c. 10: Cum constet; et c. 15 lib. III, c. 11. BUN.

Multorum esse. Mss. 3 et edd. 4 interjiciunt deorum; mss. 5 rec., multorum credenda sit.

Ostendimus in nostris Institutionibus. Mss. 10, docuimus. Inde patet, Divinarum Institutionum libros a Lactantio conscriptos ante librum de Ira Dei.

Quod divina vis ac potestas si distribuatur in plures. Ita omnes editi cum mss. præter septem, quibus est distrahat.

Diminui eam necesse sit: quod autem minuitur utique et mortale est; si vero. Sic mss. 2 Bonon. pluresque alii ac nonnulli editi; et concinnius quam in cæteris; quibus est, diminuitur utique, et mortalis est; si vero.

Non possunt, etc. Argumento ab analogia ducto, et inductione quadam Socratica statuit monarchiam divinam hinc rei confirmanda: Philo Judæus Homericō utitur versu, quem non magis de politis monarchiis, quam de cælesti dicitur credit.

Nec in armento, aut grege. Reimann. armento et grege. Heumannus rescribit, nec in armentorum greges, quia etiam in l. de Mort. Pers. c. 57: armentorum greges. In Epitome, c. 2: Si plures in armento duces. Minucius tamen distinxit ut in nostro loco, c. 18: Rex unus apibus, dux unus gregibus, in armentis rector unus. BUN.

Nec in uno examine, etc. Ita legendum ex omnibus fere tum mss. tum editis. Quia antea posuerat exempla hominum, postea descendit ad muta animalia: itaque intelligendum est omnino de examine apium, quarum singula examina regem suum habent. Mss. septem et 4 impressi, regimine. — Nec in uno examine. Verissima hæc lectio utriusque Donon. Con-

Sed nec in cœlo quidem multi soles esse potuerunt, A sicut nec animæ plures in uno corpore : adeo in unitate natura universa consentit. Quod si mundum

Spiritus intus alit totamque infusa per artas
Mens agitât molem, et magno se corpore miscet,

apparet testimonio poetæ, unum esse mundi habitatorem Deum; siquidem corpus omne nisi ab una mente incolæ regique non potest. Omnem igitur divinam potestatem necesse est in uno esse, cujus nutu et imperio regantur omnia; et ideo tantus est, ut ab homine non possit, aut verbis enarrari, aut sensibus æstimari.

Unde igitur ad homines opinio multorum deorum persuasione pervenit? Nimirum ii omnes, qui coluntur ut dii, homines fuerunt, et iidem primi, ac maximi reges : sed eos, aut ob virtutem, qua profuerant B hominum generi, divinis honoribus affectos esse post mortem; aut ob beneficia et inventa, quibus humanam vitam excolerent, immortalẽ memoriam consecutos, quis ignorat? nec tantum mares, sed et feminas. Quod cum vetustissimi Græciæ scriptores, quos illi θεολόγους nuncupant, tum etiam Romani, Græcos secuti et imitati, docent; quorum præcipue Euhemerus, ac noster Ennius, qui eorum omnium

natales, conjugia, progenies, imperia, res gestas, obitus, sepulcra demonstrant. Et secutus eos Tullius tertio de Natura deorum libro dissolvit publicas religiones : sed tamen veram, quam ignorabat, nec ipse, nec alius quisquam potuit inducere. Adeo et ipse testatus est, falsum quidem apparere, veritatem tamen latere. Utinam (inquit) tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere! Quod quidem non dissimulanter, ut Academicus, sed vere atque ex animi sententia proclamavit : quia veritas humanis sensibus erui nunquam potest, quod assequi valuit humana providentia, id assecutus est, ut falsa detegeret. Quidquid enim fictum et commentitium, quia nulla ratione subnixum est, facile dissolvitur. Unus est igitur princeps, et origo rerum Deus, sicut Plato in Timæo et sensit et docuit; cujus majestatem tantam esse declarat, ut nec mente comprehendi, nec lingua exprimi possit.

Idem testatur Hermes, quem Cicero ait in numero deorum apud Ægyptios haberi, eum scilicet, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus nominatus, et erat non modo Platone, verum etiam Pythagora septemque illis sapientibus longe antiquior. Apud Xenophontem Socrates disputans

VARIORUM NOTÆ.

firmo ex antiquissimo Taurinensi in Epit. c. 2 : Si multi sint in examine apum reges. BUN.
Potuerunt. Ita ms. Editi, poterunt.

Quod si, etc. Ab auctoritate Maronis. Nam hi versus sunt ex Æneidos sexto vers. 726. Sed Laetantius noster libro vii, capite tertio, hos versus alio torquet : reprehendit enim Gentiles, quod Deum mentem, Dei corpus mundum fecerint. BETULEIUS.

Mundi habitatorem. Lips. 2 et 3, gubernatorem, aptius, ut videtur, quia c. 10 conditor rectorque mundi Deus. Sed plurimorum habitatorem defenditur per sequentia verba, incolæ. Ita l. iv Institut., c. 29. Hic mundus una Dei domus est, et filius ac pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus. Forte legendum, habitatorem et gubernatorem. BUN.

Aut verbis enarrari. Sic ante Lactantium Minucius Felix : Hic nec videri potest, visu clarior est : nec comprehendi potest, nec æstimari; sensibus major est, infinitus, immensus, et sibi soli, tantus quantus est, notus.

Persuasione. Francius suspicabatur legendum esse persuasioque. — Persuasione. Ingeniose Heumannus, persuasiove, id est, sive persuasio, legendum putat. In Reimm. ductus litterarum tales sunt, ut persuasiove legi possit. Sane ablativus hic male quadrat, licet sit in omnibus editis. BUN.

Dii, homines fuerunt. Eadem pene habes lib. i Div. Institut. c. 15. Theophilus ad Autolicum : και τὰ μὲν ὄνοματα, ὧν φησ, σίδησαι θεῶν, ὀνόματα ἔστι νεκρῶν ἀνθρώπων. Deinde longa inductione sylvam exemplorum adducit. BETULEIUS.

Qua profuerant. Ita mss. 2 Bonon. alique multi. Vide infra quibus. Scripti 12 et editi quia.

Immortalem memoriam. Mss. 7. immortalitatis memoriam.

Euhemerus. De hoc dictum est lib. i, cap. 11 Div. Institut.

Sepulcra demonstrant. Ita mss. 2 Bonon. alique plures. Multi mss. et editi legunt simulacra; quod parum, aut nihil probaret.

Quia veritas. Francius, forte, quia autem veritas; alioqui non cohæret.

Erui nunquam potest. Sic multi mss. inter quos sunt antiquissimi 2 Bon., Reg.-Put. Pro nunquam 11 mss. cum editis habent non.

Assequi valuit. Voluit est in mss. quamplurimis. Septem rec. ferunt, potuit; 2. rec. et editi, valuit.

Sicut Plato in Timæo. Cujus verba ita Cicero transtulit in lib. de Universo : Atque illum quidem quasi parentem hujus universitatis invenire difficile, et cum inveneris, indicare in vulgus nefas. ISÆUS.

Idem testatur Hermes. Mercurius scilicet ille Trismegistus, cujus hæc ad Tatium sententia legitur apud Stobæum in Collectaneis Serm. 80, qui est de Diis, et Physiolog. circa cœl. ac mund. Deum cogitare animo difficile est, eloqui impossibile. ISÆUS.

Cicero. Id est Cic. in Nat. deor., ut lib. i Institut., cap. 6.

Trismegistus nominatus. Edit. Gymnic., nominatur. Trismegistus, id est ter maximus, ut habetur in tribus mss. rec. interpretationis gratia. Trismegistus apud Stobæum Serm. 80 de Diis.

Et erat non modo, etc. Mose dicitur multo recentior, ut Marsilius ex Augustino indicat. Nam quo tempore Moses natus est, floruit Atlas astrologus, Promethei physici frater, ac maternus avus majoris Mercurii, cujus hic Trismegistus filius fuit. BETUL. — Alii tamen hunc Trismegistum Mose multo antiquiorem fuisse non sine causa putant.

Apud Xenophontem, etc. Apud Xenophontem, Ἀπομνημονευμάτων quarto, Socrates cum Euthydemō disputans, non Deum modo τὸν οἰκονομοῦντα ἀράταιν dicit, sed etiam ministros deorum invisibiles esse affirmat. Atque paulo inferius animas nostras quiddam de divinitate participare docet. Hæc Xenophontea verba vide lib. iv memorab. Diotor. et Factor. Socratis circa medium; vide lib. vii Platon. de Leg. et Ciceron. lib. i de Nat. deor. — Apud Xenophontem, etc. Cujus hæc verba sunt lib. iv. Memorab. Socrat. Quod igitur Dii sint, hominumque habeant curam, in quoque, o Euthydemē, cognosces, si non expectes, quousque deorum videris formus; satis namque erit opera eorum considerando, colere ac honorare eos, etc. ISÆUS.

ait, « formam Dei non oportere conquiri; » et Plato A in Legum libris : « Quid omnino sit Deus, non esse quaerendum; quia nec inveniri possit, nec enarrari. » Pythagoras quoque unum Deum constitetur dicens, incorporealem esse mentem, quæ per omnem rerum naturam diffusa et intenta, vitalem sensum cunctis animantibus tribuat. Antisthenes autem in Physico unum esse naturalem Deum dixit, quamvis gentes et urbes suos habeant populares. Eadem fere et Aristoteles cum suis peripateticis, et Zeno cum suis stoicis. Longum est enim singulorum sententias exequi, qui licet diversis nominibus sint abusi, ad unam tamen potestatem, quæ mundum regeret, concurrerunt. Sed tamen summum Deum, cum et philosophi, et poetæ, et ipsi denique qui deos colunt, sæpe fateantur; de cultu tamen et honoribus ejus B nemo unquam requisivit, nemo disseruit; ea scilicet persuasionem, qua semper beneficium incorruptumque credentes, nec irasci eum cuiquam, nec ullo cultu indigere arbitrantur. Adeo religio esse non potest, ubi metus nullus est.

VARIORUM NOTÆ.

Et Plato in Legum libris, etc. In septimo de Legibus sic legimus, sub persona hospitis Atheniensis : Τὸν μέγιστον θεὸν, καὶ ὅλον τὸν κόσμον φαμέν οὕτως ζητεῖν θεῖν, οὕτως πολυπραγμονεῖν τὰς αἰτίας ἐρευνῶντας. Sunt quædam similia etiam in x, sed huc non referenda.

Pythagoras quoque, etc. Simile quiddam est apud Cic. in primo de Natura deorum; nempe Pythagoram censuisse, Deum esse animum per naturam rerum omnem intentum et comteantem, ex quo nostri animi carperentur. Quæ tamen a Velleio etiam Epicureo reprehenduntur; neque immerito. Crassior est illa, quæ legitur apud Epiphanium, et plane ab hac nostra discrepans, ubi Epicurus Deum non mentem, sed corpus facit. Sed ex Platone in x. de Legibus. Astra non deorum corpora facit idem Epicurus; sed deos ipsos: librum Platonis adeas. Hanc definitionem, quæ hic citatur, produximus supra lib. 1, cap. 5, sicut etiam Antisthenis jamjam sequentem. BETUL.

Incorporealem. Pythag. apud Cic. lib. 1 de Natura deorum.

Diffusa et intenta. Lact. de Opif. c. 16 : *Divina mens Dei per universas mundi partes intenta discurrit..... ubique diffusa.* Minucius Fel. cap. 19 : *Pythagoræ Deus est animus per universam rerum naturam comteans et intentus, ex quo etiam animalium omnium vita capiatur.* Confer. Lact. lib. 1, cap. 5 : *Quamvis ipse per totum se corpus intenderat.* BUN.

Antisthenes autem in physico. Respice ad lib. 1 Institut., cap. 6. Ciceronis verba sunt de Natura deorum, lib. 1, cap. 13 : *Antisthenes in eo libro, qui Physicus inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim et naturam deorum.* CELL.

Physico. Liber fuit Antisthenis.

Suos habeant populares. Mss. 9 addunt deos.

Eadem fere et Aristoteles, etc. Libro primo, capite 5. Lactantius est confessus, Aristotelem secum dissideere; in summa tamen, Mentem esse mundi præsidem. De illa ipsa vero dissensione lege Cic. in primo de Natura deorum. BETUL. — De Aristotel. et Zenone, vide Ciceron. lib. 1 de Nat. deor.

Et Zeno, etc. Vide omnino Lactantium ipsum et Ciceronem locis jam sæpius citatis, ubi hæc, quæ hic in medio suspensa relinquuntur, excutiuntur diligentius.

Concurrerunt. Sic restitui ex multis editis et omnibus mss. præter 1 Colb. rec. in quo, ut et in 5

CAPUT XII.

De religione et Dei timore.

Nunc quoniam respondimus impiæ quorundam detestabilique prudentiæ, vel potius amentæ, redeamus ad propositum. Diximus, religione sublata, nec sapientiam teneri posse, nec justitiam; quia sapientia divinitatis intellectus est, quo differimus a belluis: in homine solo reperiri justitiam, qua nisi cupiditates nostras Deus, qui falli non potest, coercuerit, scelerate impieque vivemus. Spectari ergo actus nostros a Deo, non modo ad utilitatem communis vitæ attinet, sed etiam ad veritatem; quia religione justitiæque detracta, vel ad stultitiam peccatum amissa ratione devolvimur, vel ad bestiarum immanitatem: imo vero amplius; siquidem bestiæ sui generis animalibus parcunt. Quid erit homine truculentius, quid immitius, si dempto metu superiore, vim legum aut fallere potuerit, aut contemnere? Timor igitur Dei solus est, qui custodit hominum inter se societatem, per quem vita ipsa susti-

excusis, est concurrunt.

Detestabilique prudentiæ. Malebat Francius legere *impudentiæ*. At legendum cum mss. Regio-Put. aliisque decem, et 2 vet. edd. Rom. ac Betul. *prudentiæ*, id est sapientiæ vel scientiæ gentilium philosophorum, ut sumitur hac notione apud Cicer.

Quia sapientia divinitatis intellectus est. Sequor lectionem antiquissimorum et opt. codicum mss. 2 Bonon., 3 Colbert., Baluz. et ed. Plantin. probatam a Thomasio in notis suis, Is. Spark. Cæteri multifariam legunt: alii *dum*; alteri *cum divinitatis intellectus..... reperitur, justitiam*; alii *justitia*: hanc postremam vocem plures respuunt.— *Quia sapientia est divinitatis intellectus, etc.* Secutus sum lectionem mss. optimorum, et Plantinianæ probatam, et explicatam a Thomasio in suis notis. Antonius Augustinus pro eo quod legitur, *In homine solo reperiri justitiam*, malebat, *In homine solo reperitur justitia*. Impressi libri fere omnes habent, *Cum divinitatis intellectus, quo differimus a belluis, in homine solo reperitur, qua nisi cupiditates, etc.* quam lectionem mutilam esse, nec bene cum superioribus coherere, omnes, ut puto, intelligunt. BUN.

Reperiri justitiam. Ita mss. 2 Bonon., 3 Colb., Baluz. In aliis est *reperitur*.

Qua nisi cupiditates. Sic lego cum mss. 2 Reg., 3 Colbert., Christ., Merton., Lips., Ultr., Em., Brun. et ed. Fasil., Basil. 1532, Egnat. Al., quia.

Impieque vivemus. Ita omnes mss. et vet. edd. Rom. non ut in editis *viveremus*. Nam dixerat *coercuerit*.

Actus. Pro actione etiam infra cap. 17, singulorum actus animadvertit.

Religione justitiæque detracta. Hæc locutio Lactantii est, illamque in ejus scriptis frequenter reperies. In 2 mss. Bonon. et 5 aliis rec. est *detractis*.

Devolvimur. Ex omnibus mss. et vulgatis editis ita restitui, quod latinus et rotundius est, quam *volvimur*, ut in pluribus editis.

Dempto metu de superiore. Sic legitur apud Bunceman. qui notam sequentem exhibet:— *Dempto metu de superiore.* Plerique scripti: editi vero omnes, *metu superiore*. Ita Cyprianus epist. ad Donatum: *nullus de legibus metus est; de quaesitore, de judice pavor nullus.* Silius Italus, 17, 394:

Sævus magno de nomine terror.

BUN.

Per quem. Lond., Reg., Lips. 2, et Reimm., per

netur, munitur, gubernatur. Is autem timor aufere-
tur, si fuerit homini persuasum, quod iræ sit expers
Deus; quem moveri et indignari, cum iniusta sunt,
non modo communis utilitas, sed etiam ratio ipsa
nobis et veritas persuadet. Rursus nobis ad supe-
riora redendum est, ut quia docuimus a Deo factum
esse mundum, doceamus quare sit effectus.

CAPUT XIII

De mundi et temporum commodo et usu.

Si consideret aliquis universam mundi admini-
strationem, intelliget profecto, quam vera sit sen-
tentia Stoicorum, qui aiunt nostra causa mundum
esse constructum. Omnia enim, quibus constat,
quæque generat ex se mundus, ad utilitatem homi-
nis accommodata sunt. Homo utitur igni ad usum
calefaciendi et luminis, et molliendorum ciborum, fer-
rique fabricandi: utitur fontibus ad potum et ad lava-
cra; fluminibus ad agros irrigandos terminandasque
regiones: utitur terra ad percipiendam frugum varieta-
tem; collibus ad conserenda vineta; montibus ad usum
arborum atque lignorum; planis ad segetem; utitur

A mari, non solum ad commercia et copias ex longinquis
regionibus ferendas, verum etiam ad ubertatem
omnis generis piscium. Quod si his elementis utitur,
quibus est proximus, non est dubium, quin et cælo,
quoniam et cælestium rerum officia ad fertilitatem
terræ, ex qua vivimus, temperata sunt. Sol irre-
quietis cursibus et spatiis inæqualibus orbis annuos
conficit, et aut oriens diem promit ad laborem, aut
occidens noctem superducit ad requiem: et tum
abscessu longius ad meridiem, tum accessu propius
ad septentrionem, hyemis et æstatis vicissitudines
facit, ut et hybernis humoribus ac pruiniis in
ubertatem terra pinguescat, et æstivis caloribus,
vel herbide fruges maturitate durentur, vel quæ
sunt in humidis, incocta et fervefacta mitescant.
B Luna quoque nocturni temporis gubernatrix, et
amissi ac recepti luminis vicibus menstrua spatia
moderatur, et cæcas tenebris horrentibus noctes
fulgore suæ claritatis illustrat; ut æstiva itinera,
et expeditiones, et opera sine labore ac molestia
confici possint. Siquidem:

Nocte leves stipulæ melius, nocte arida prata
Tondentur.

VARIORUM NOTÆ.

quam scilicet societatem. Goth., Lips. 3 et editi, per
quem, scilicet timorem Dei. Bun.

Timor aufereitur. Eadem superius locutio. Editi 4,
auferritur. In 21 mss. et 5 edit. Rom., Florent., Is.,
timor aufertur.

Ratio ipsa nobis et veritas. Abest nobis a multis
mss. et edd. Sed extat in antiquissimis et optimis
mss. Regio Put., 2 Bonon. et vulgatis quinque.

Quam vera sit sententia Stoicorum. Chryssippi ma-
xime, ut Cicero in III de Finibus indicat, et in IV
de Natura deorum. Hanc rem longa oratione prose-
quitur Q. Lucilius Balbus, qui (Cicerone teste) tantos
progressus habet in Stoicis, ut cum excellentibus in
eo genere Græcis comparetur. Ex Ecclesiasticis
scriptoribus, præter eos qui in sex dierum opera ex
professo scripserunt, hoc negotium elegantissime
tractavit Theodoretus, duobus prioribus de Provi-
dentia divina sermonibus, atque item quinto: quibus
præterquam quod divinam providentiam ex rerum
universitate statuit, edocet manifeste, non solum
utilitatem quæ mortalibus inde nascitur, sed etiam
iucunditatem; et noster Lactantius lib. VII Divin.
Institut. c. 3, eandem questionem attingit. BETULIA.
— Stoicorum. Stoici apud Ciceronem. Lucull. ut supra
Institut. lib. VII, cap. 4 et 7.

Nostra causa. Legitur *Nostri causa* apud Buneman.
et in hanc variantem notam sequentem exhibet: —
D *Nostri causa.* Honor est habendus antiquitati codicis
Bonon. ex quo Isæus recepit *nostri causa* et Heu-
mannus comprobavit. Bun.

Ad utilitatem hominis. Mss. 2 Bonon. et 4 al. rec.
addunt. *soliis.* Vide infra in usum hominis a Deo facta.

Molliendorum ciborum. Sic lego ex mss. 1 Reg., 2
Colbert., Baluz. quæ vox τῶ igni, quod præcedit,
melius convenit, quam *molendorum*, 2 Bon. et Tax.
Et quidem Latinus in sui Lactantii ora scripserat
molliendorum vel *molliendum*. Lego apud Cice-
ronem II, de Nat. deor. 134, *mollitur cibus*. Quod
non intelligentes librarii in mss. rec. et in editis
mutaverunt in *coquendorum*; Ultr. et Brun., *deco-
quendorum*.

Frugum varietatem. Mss. 6 rec., *frugum ubertatem*;
1 Bonon. antiq. et Ultr., *fructuum varietatem*. —
Frugum varietatem. At Bunemannus habet *fructuum
varietatem*, præbetque in hanc lectionem variantem

notam sequentem. — Bon., Ultr., Isæus, approbante
quoque Heumanno, *fructuum varietatem*. Optime, ne
ubertas uno numero bis occurrat. Imitatur ita Cicero-
nem pro lege Manilia, cap. 6: *Asia tam..... fertilis,
ut et ubertate agrorum et varietate fructuum facile
omnibus terris antecellat.* Bun.

Planis ad segetem. In 15 mss. et editis 3 deest
planis ad segetem. — *Lignorum; planis ad se-
getem.* Licet hæc verba, *planis ad segetem*, absint
a scriptis angl. etc., tamen genuina puto, non
modo quia Thomasius et Isæus non memorarunt
ea in suis antiquissimis mss. desiderari, sed etiam
quia sunt ultra captum glossatoris, et enumerationi
partium aliquid deesset alias; nam verba, *terra ad
percipiendam fructuum varietatem*, pertinent tan-
tum ad fructus: *plana vero eleganter dicuntur de
campis* ut dixi, lib. VII Institut., c. 3: *Plana campo-
rum.* Cicero de Natura deor., lib. II, cap. 60: *Ter-
renorum commodorum omnis est in homine domi-
natus. Nos campis, nos montibus fruimur; nostri
sunt amnes, nostri lacus; nos fruges serimus, nos ar-
bores, etc.* Bun.

Copias. Infra, *rerum et copiarum abundantia*. Conf.
cap. 25. Cicero lib. II de Natura deor., cap. 60:
*Magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum
cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae.*
Plinius liv. VI, ep. 28: *Tantum... copiarum, tam
urbanarum, quam rusticarum.* Bun.

Ferendas. 1 Reg. rec., 2 Bonon., 2 Colb., Tax.,
Baluz., *perferendas*.

Ubertatem omnis generis piscium. Ita omnes fere
mss. et editi, melius quam 2 Bonon. et Tax., *ad
varietatem*. Quid enim sibi vult *varietas omnis generis
piscium*? Omne genus piscium nonne varietatem
piscium significat?

Superducit. Mss. 1 Reg. rec., et Clarom., *super-
rinducit.* Bun.

Mitescant. Eleganter, ut sæpe Columella lib. III,
cap. 1, *quarum... uvæ... ut aliæ caloribus mitescant.*
Lib. III, 2, 15, *citius mitescant.* Lib. IV, cap. 20, 4:
præquam mitescant uvæ. Bun.

Cæcas tenebris horrentibus noctes. *Tenebræ* eleganter
dicuntur *horrentes*. Plura observavi ad Lact. lib. II
Institut., cap. 5: *Ne nimium cæca nox terris atque
horrentibus tenebris ingravesceret.* Bun.

Astra etiam cætera, vel ortu, vel occasu suo, A et copiarum abundantia hominum vitam instruere certis stationibus opportunitates temporum subministrant. Sed et navigiis, quominus errabundo cursu per immensum vagentur, regimen præbent, cum ea rite gubernator observans, ad portum destinati litoris pervehatur. Ventorum spiritu attrahuntur nubes, ut sata imbribus irrigentur, ut vites fœtibus, arbusta pomis exuberent. Et hæc per orbem vicibus exhibentur, ne desit aliquando, quo vita hominum suslineatur. At enim cæteras animantes eadem terra nutrit, et ejnsdem fœtu etiam muta pascuntur. Num etiam mutorum causa Deus laboravit? Minime, quia sunt rationis expertia. Sed intelligimus, et ipsa eodem modo in usum hominis a Deo facta, partim ad cibos, partim ad vestitum, partim ad operis auxilia; ut clarum sit, divinam providentiam rerum B

VARIORUM NOTÆ.

Certis stationibus. Nihil mutandum. Certæ stationes sunt siderum. Vide Senec. Quæst. Nat., lib. vii, cap. 23, et Plinii lib. ii Hist. Nat., cap. 15, sect. 12, extr.

Temporum subministrant. Ms. Cauc. et 7 edit. interserunt, plane.

Ea rite... observans. Curtius vii, 4: *Navigantium modo noctu sidera observant, ad quorum cursum iter dirigunt.* Lact. lib. vi, cap. 8: *Naves, nisi aliquod cæleste lumen observent, incertis cursibus vagantur.*

Pervehatur. Sic restitui ex omnibus prope mss. et 5 vet. editis. In 2 Reg. rec., Cauc. totidemque excusis est *provehatur*; in 3 vulgaris, *provehamur*; in quibusdam editis, *provehantur*, teste Isæo, mendose; in Egnat. Paris. 1525, et Graph., *provehat*.

Ventorum spiritu attrahuntur nubes. L. vii Institut., cap. 6: *Cur ventorum spiritus cillant nubes.*

Vites fœtibus. Emmann. *Vites uris*, sapit glossam. *Fructus etiam fœtus* dicuntur. Cyprianus contra Demetrianum, *Arboreis fœtibus autumnus secunda*, imitatur Virgilii lib. i Georg. 55: *Arborei fœtus.*

Arbusta pomis exuberent. Cyprian. Bon. Patient. *Exuberare pomis arbusta.*

Per orbem vicibus. Ut lib. ii, cap. 9: *Quæ orbes temporum perpetuos ac volubiles, quos vocamus annos, æterna per vices successione conficiant.* Tacitus lib. 3 Ann., cap. 55: *Nisi forte rubus cunctis inest quidam velut orbis, ut quemadmodum temporum vices, ita morum vertantur.*

Num etiam mutorum causa. Imo illorum causa Deus laboravit, sed tantum secundario, hominis vero primario.

In usum hominis. Ita mss. omnes præter 3 Reg. rec. qui habent, *ad usum.*

Ad vestitum. Sic a me restitutum ex 6 vet. edit. cunctisque mss. præter 1 Reg. rec. in quo est *vestium*, ut in cæteris impressis.

Ad operis auxilia. κατ' ἔξοχὴν h. l. significat *opus rusticum, agriculturam*, quod docet maxime Lact. lib. ii, cap. 10. *Ut animalia usui hominibus esse possent, alia... ad cibos, alia vero ad vestitum: quæ autem magnarum sunt virium, ut in excolenda terra jurent.*

Vitam instruere atque ornare. Hic refer Senecam ad Marciam, cap. 18. *Disces, docebisque artes, alias, quæ vitam instruant, alias, quæ ornent, alias, quæ regant.*

Sed Academici, etc. De hoc ex quarto Academiarum Ciceronis supra lib. vii, cap. 4, dictum est. Augustinus contra Manichæos in Gen. lib. i, cap. 16, respondet illis hominibus eidem errori obnoxiiis,

atque ornare voluisse, ob eamque causam, et aerem volucris, et mare piscibus, et terram quadrupedibus implevit. Sed Academici contra Stoicos disserentes solent quærere, cur, si Deus omnia hominum causa fecerit, etiam multa contraria, et inimica, et pestifera nobis reperiantur, tam in mari, quam in terra. Quod Stoici veritatem non respicientes ineptissime repulerunt. Aiunt enim, multa esse in gignentibus, et in numero animalium, quorum adhuc lateat utilitas: sed eam processu temporum inveniri; sicut jam plura prioribus sæculis incognita necessitas et usus invenerit. Quæ tandem utilitas potest in muribus, in blattis, in serpentibus reperiri, quæ homini molesta et perniciosa sunt? An medicina in his aliqua latet? Quæ si est, invenietur aliquando,

animantia omnia aut utilia esse, aut perniciosa, aut omnino inutilia et abjecta. De utilibus certa ratio est; perniciosa nos propter peccata exercent. Exemplis nec nostra tempora carent, nec Testamenti Veteris libri; et in iis quæ videntur nobis ab omni usu aliena esse, materiam nobis existere, ut Deum etiam in formicarum humilitate laudemus. Et omnino hinc colligit, universitatis integritatem inde compleri. Basilii ad mores transfert. Possunt enim, vel Salomonis testimonio, nos ab inertia ad sedulitatem excitare: quanquam suas naturales virtutes habeat etiam illud animal: et Christus serpentium exemplo sapientiam nobis commendat, etc. BETULEIUS.

In gignentibus, et in numero animalium. Omnes libri exhibent *in gignentibus*. *Gignentia* sunt *genita*, quæ sunt *arboreæ, frutices*, etc. Lact. lib. i, cap. 12: *In quo (Sole) est natura et causa gignentium.* Eodem sensu dixit de Ira, c. 10. *Arbores et quæ gignantur et terra.*

Quorum adhuc lateat utilitas. Deest adhuc in 13 mss. et 12 edd. — *Quorum adhuc lateat.* Testatur Isæus in variis, haberi voculam *adhuc* in Bonon. unde illa a Thomasio, Isæo, Thys., Gall., Sparkio admissa, a Cellario et reliquis non debet ita fastidiri.

BUNEMAN.

In muribus. Neque hoc animalculum tam vile est, quin celebrari etiam ab optimis scriptoribus meruerit. Ducentis nummis in obsidione Massiliana venit, Strabone, Plinio et Valerio auctoribus. Id etiam accidit in Parisiensi anni 1590 et in Rupellensi anni 1628 obsidionibus. Taceo salubritatem; nam murium caput caudarumque cinerem oculis claritatem inducere tradunt, si ex melle inungatur. Plures ejus virtutes quære apud Plinium, cum alibi, tum vero præcipue l. xxix cap. 6. Sextum vero philosophum, qui Adriani temporibus floruit, cap. 21. BETUL.

Blattis. Inter insecta et Aristoteles et Plin. numerant. Aristoteles suas *πρασσοκοριδας* nominat, sic enim Gaza transtulit: sed ex scarabeis natus, cum Gaza ex alvearis nasci dicat; unde locus mihi suspectus est. Plinius suas ex humido vapore nasci ait. Virgilius in iv Georg. et Columella lib. x, lucifugas cognominant. Nam et Plinius eas lucem fugere ait, et earum vitam tenebrarum alumnæ dicit. Est aliud genus, quod Græci *μύλοχον* vocant, vel (ut aliis placet) *σάβην*, vermiculum infestum libris et studiosis. Ad prius genus referendam puto medicinam, quæ refertur a Plin. sub finem 29, ubi ait quamdam ejus esse, si caput avellatur. Hanc enim tritam una cum rosaceo, auribus mire prodesse, etc. Ergo blattarum etiam in medicinis salubris mortalibus usus aliqvis est. BETULEIUS.

In serpentibus. Unicuicque notum est, ex illis thetriacon, homini valde utile, confici. GALL.

nempe adversus mala, cum id illi querantur esse omnino malum. Viperam ferunt exustam in cineremque dilapsam, mederi ejusdem bestiae morsui. Quanto melius fuerat eam prorsus non esse, quam remedium contra se ab ea ipsa desiderari?

Brevius igitur, ac verius respondere potuerunt in hunc modum. Deus cum formasset hominem veluti simulacrum suum, quod erat divini opificii summum, inspiravit ei sapientiam soli, ut omnia imperio ac ditioni suae subjugaret omnibusque mundi commodis uteretur. Proposuit tamen ei et bona et mala; quia sapientiam dedit; cujus omnis ratio in discernendis malis ac bonis sita est. Non potest enim quisquam eligere meliora et scire quid bonum sit, nisi sciat simul rejicere ac vitare quae mala sunt. Invicem sibi alterutra connexa sunt; ut sublato alterutro, utrumque tolli sit necesse. Propositis igitur bonis malisque, tum demum opus suum peragat sapientia; et quidem bonum appetit ad utilitatem, malum rejicit ad salutem. Ergo sicut bona innumerabilia data sunt homini, quibus frui posset; sic etiam mala, quae caveret.

A Nam si malum nullum sit, nullum periculum, nihil denique, quod loedere hominem possit, tollitur omnis materia sapientiae, nec erit homini necessaria. Positis enim tantummodo in conspectu bonis, quid opus est cogitatione, intellectu, scientia, ratione? cum quocumque porrexerit manum, id naturae aptum et accommodatum sit: ut si quis velit apparatusimam coenam infantibus, qui nondum sapiant, apponere, utique id appetent singuli, quo unumquemque aut impetus, aut fames, aut etiam casus attraxerit, et quidquid sumpserint, id illis erit vitale ac salubre. Quid igitur nocebit, eos sicuti sunt, permanere et semper infantes ac nescios esse rerum? Si autem admisceas vel amara, vel inutilia, vel etiam venenata, decipiuntur utique per ignorantiam boni ac mali, nisi accedat his sapientia, per quam habeant malorum rejectionem bonorumque delectum.

Vides ergo, magis propter mala opus nobis esse sapientia: quae nisi fuissent proposita, rationale animal non essemus. Quod si haec ratio vera est, quam

VARIORUM NOTÆ.

Nempe adversus mala, cum id illi querantur. . . . malum. Hæc verba omnia Heumannus ejicit. Cellarius et Walch. *Nempe adversus mala, cumque illi querantur.* Sensus videtur esse: Si vel maxime aliqua medicina in iis (perniciosis) est, et aliquando invenietur, nempe adversus mala erit, et ita medicina ex malis adversus mala; cum Academici velint, nullum omnino malum esse debere, ne medicina ex malis contra mala opus sit. Confer infra, *Si malum nullum sit.*

Viperam ferunt exustam, etc. Vide Plinium lib. xxix Natur. histor. cap. 4. Galenum in Therapeutica ad Pisonem.

Quod erat divini opificii summum. Abest divini a 16 mss.

Et bona et mala, etc. Sæpe hæc et similia inculcat Lactantius: fallitur autem quam maxime; omnia enim quæ Deus creavit, erant valde bona, ut textus sacer innuit. Si igitur nonnullæ creaturæ homini noxias habent qualitates, non creatoris vitio, sed hominis peccato imputandum; illud enim totum hunc mundum vanitati obnoxium reddidit, ut innuit B. Paulus ad Romanos cap. viii.

Ac bonis sita est. Sic restitui ex mss. omnibus præter 3 rec. in quibus est, ut in editis, *posita est*; mss. quidam, *sita sit.*

Invicem sibi alterutra connexa sunt. Ita ferunt veterimi mss. Regio-Put. et Cauc., alique plures, ac Be-tuleii edit. In multis aliis, *alterutrum connexa sunt.* — Hanc ultimam lectionem recipit Bineman, et notam sequentem exhibet. — *Invicem sibi alterutrum connexa sunt.* Goth. et Betul. *alterutra,* numero multitudinis, elegantius sane. Ita ante nostrum Tertullianus de Resurr. Carn., cap. 44. *Membra alterutrum sumus.* Cyprianus lib. iii Testim. n. 9. *Alterutrum onera sustinete,* et alibi. Ipse Lactantius in Epit. c. 29: *Vides. . . bonum et malum ita sibi esse connexa, ut alterum sine altero constare non possit.* BUN.

Sublato alterutro, etc. 1 Bonon. antiq., *altero.* Scripti Cauc., Ultr., *alterutra.* Huic questioni non satis apposite respondet Lactantius. Cum enim Deus sui operis inspector, quæcumque totius naturæ complexu continebantur, proprio effato *bona* pronuntiaret, ita ut quæ deinceps *mala* acciderint, sibi homo necesse sit accepta referat, quippe quæ non naturæ, sed peccati humani sequela essent: tam longe abest, ut quod infra asserit Lactantius, *sublato alterutro,*

utrumque tolli sit necesse, ut cæli incolis nihil eo nomine decedat, quod omni contrarietatis metu immunes, felici necessitate in alteram dumtaxat partem ferantur. Hæc itaque *pœnæ* mala consecuta sunt *malum culpæ,* quod in se Adamus admisit, securus alioqui a prioribus futurus, si innocens perstitisset.

SPARKIUS.

Tollitur omnis materia sapientiae. Falsum hoc esse patet in Adamo; fuit enim antequam mala essent. — *Tollitur omnis materia sapientiae.* Et fuit sapientia antequam mala essent, et erit perpetua, sublatis malis omnibus. Caute ergo, quæ hoc loco dicuntur, accipienda sunt, cum pœnæ mala non ante culpam hominis fuerint, neque ad exercitium sapientiae instituta. CELL.

Cum quocumque porrexerit. Abest cum a 10 mss. totidemque editis.

Naturæ... accommodatum. Imitatur Ciceronem, l. v. fin., cap. 9: *Cœpiat et ea, quæ naturæ apta sentiit, appetere et propulsare contraria.* Ergo omni animali illud, quod appetit positum est in eo, quod naturæ est accommodatum. BUN.

Accommodatum sit. Sic restitui ex antiquiss. mss. 1 Bonon., Regio-Put., 1 al. Reg. rec., 2 Colbert., Baluz. et Clarom. in marg. In aliis et editis *commodum.*

Vitale ac salubre. Isa reposui ex 2 veterinibus et optimis mss. Bonon., Regio-Put. Et recte; respicitur enim ad coenam supra. Aliis est *utile.* — *Vitale ac salubre.* Legitur *utile ac salubre* apud Bineman. Approbat tamen in nota sequenti nostram lectionem. — Singulariter idque eleganter Bonon. *Vitale ac salubre*; ut *vitalis sit ad vitam utilis.* Videntur nonnumquam hæc voces confuse. Forte aliquis suspicatur, l. vi, cap. 13, pro *vitalis viri,* legendum, *utilis viri.*

BUN.

Opus nobis. Sic emendavi ex mss. 2 Bonon., 1 Reg., 2 Colbert., Baluz., Tax. In cæteris libris legitur *bonis,* mendose.

Quæ nisi fuissent proposita. Scilicet mala. Vide præced. et in fine capituli. Ita correxi ex editis vet. Rom., Betul., Is. et omnibus mss., præter 1 Reg. rec. et 1 Colbert. in quibus legitur *fuisse,* ut in 15 vulgaris.

Rationale animal non essemus. An Adam utique in paradiso non fuit animal rationale? num homines

Stoici nullo modo videre potuerunt, dissolvitur A etiam argumentum illud Epicuri. Deus, inquit, aut vult tollere mala et non potest; aut potest et non vult; aut neque vult, neque potest; aut et vult et potest. Si vult et non potest, imbecillis est; quod in Deum non cadit. Si potest et non vult, invidus; quod æque alienum a Deo. Si neque vult, neque potest, et invidus et imbecillis est; ideoque neque Deus. Si vult et potest, quod solum Deo convenit, unde ergo sunt mala? aut cur illa non tollit? Scio plerosque philosophorum, qui providentiam defendunt, hoc argumento perturbari solere et invitos pene adigi, ut Deum nihil curare fateantur, quod maxime quaerit Epicurus. Sed nos ratione perspecta, formidolosum hoc argumentum facile dissolvimus. Deus enim potest quidquid velit, et imbecillitas, vel invidia in Deo nulla B est; potest igitur mala tollere: sed non vult; nec ideo tamen invidus est. Idcirco enim non tollit, quia sapientiam (sicut edocui) simul tribuit, et plus est boni ac jucunditatis in sapientia, quam in malis molestiæ. Sapientia enim facit, ut etiam Deum cognoscamus et per eam cognitionem immortalitatem assequamur; quod est summum bonum. Itaque nisi prius malum agnovimus, nec bonum poterimus agnoscere. Sed hoc non vidit Epicurus, nec alius quisquam; si tollantur mala, tolli pariter sapientiam, nec ulla in homine virtutis remanere vestigia, cujus ratio in sustinenda et superanda malorum acerbitate consistit. Laque propter exiguum compendium sublato- rum maximo et vero et proprio nobis bono care- mus. Constat igitur omnia propter hominem propo- C sita, tam mala, quam etiam bona.

VARIORUM NOTÆ.

hanc proprietatem in cœlis amittent, eo quod ibi nulla sint mala? GALLÆUS.

Quam stoici nullo modo videre potuerunt, dissolvitur. Mas. 15 et edit. 2 vet. Rom., Parrhas., Tridin., Florent., *quam stoici posuerunt, dissolvitur; non recte, quia supra dixerat stoicos repulisse quaestionem academicorum, etc.* ISÆUS. — *Quam stoici nullo modo videre potuerunt.* Stoici illam rationem de sapientia nullibi posuerunt, et ipse Lactantius infra affirmat neque Epicurum, nec alium quemquam hoc vidisse; ergo nec stoici illam rationem posuerunt. BUN.

Si vult et potest, quod. Ita antiquissimi mss. 1 Bon., 1 Regio-Put., 1 Colbert. et editi fere omnes. In 14 mss. rec. et impressis Rom. et Gymnic. legitur, *si et vult et potest, quod.*

Sicut edocui. Ita restitutum ex 4 Reg. inter quos est Regio-Put., aliisque multis, accedentibus 2 al. Reg., 3 Colb., Clarom. et ed. Rom. 1470, quibus est et docui.

Et plus est boni. Ex Regio-Put., 3 Colbert. aliisque addidi est, pro quo legitur et in 6 scriptis; deest autem in cæteris.

Sapientia enim facit. Ita lego ex vetustissimis mss. 2 Bonon., Regio-Put., aliisque 2 Reg., 6 Colb. sexque aliis et ed. Betul. ac Is. non ut in mss. 3 Reg. rec. et in quamplurimis editis, *Sapientia etiam.* Nam causam affert, cur in sapientia plus sit boni ac jucunditatis, neque placet hic et iterum mox etiam.

Cujus ratio in sustinenda, etc. Præpositionem in addidi ex omnibus fere mss. et 6 editis. Abest a 2 Reg. et excusis 8.

Recto corpore Ita quamplurimi mss. inter quos

CAPUT XIV.

Cur Deus fecerit hominem.

Sequitur ut ostendam cur fecerit hominem ipsum Deus. Sicut mundum propter hominem machinatus est, ita ipsum propter se, tamquam divini templi antistitem, spectatorem operum rerumque coelestium. Solus est enim, qui sentiens, capaxque rationis, intelligere possit Deum, qui opera ejus admirari, virtutem potestatemque perspicere; idcirco enim consilio, mente, prudentia instructus est. Ideo solus præter cæteras animantes recto corpore ac statu factus est, ut ad contemplationem parentis sui excitatus esse videatur. Ideo sermonem solus accepit, ac linguam cogitationis interpretem, ut enarrare majestatem domini sui possit. Postremo idcirco ei cuncta subjecta sunt, ut factori atque artifice Deo esset ipse subjectus. Si ergo Deus hominem suum voluit esse cultorem, ideoque illi tantum honoris attribuit, ut rerum omnium dominaretur; utique justissimum est et eum qui tanta præstiterit, amare et hominem, qui sit nobiscum divini juris societate conjunctus. Nec enim fas est cultorem Dei a Dei cultore violari. Unde intelligitur religionis ac justitiæ causa esse hominem figuratum. Cujus rei testis est Marcus Tullius in libris de Legibus, ita dicens: « Sed omnium, quæ in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos. » Quod si est verissimum, Deus ergo vult omnes homines esse justos, id est, Deum et hominem caros habere: Deum scilicet honorare tanquam patrem,

sunt veterrimi Bonon. et Reg. At 14 rec. et totidem impressi, *rectus corpore.*

Ideoque illi, etc. In mss. 1 Lips. *Ideoque illi titulum tantum honoris.* In nullo alio, quod sciam, ita legitur, ideoque nihil mutare volui.

Rerum omnium dominaretur. Per Græcismum; insolens enim constructio *dominari* cum gignendi casu. Apud Ciceronem jungitur quarto vel sexto casui cum præpositione in.

Utiq; justissimum est et eum qui tanta præstiterit, amare et hominem, qui sit. Sic lego et emendo ex mss. Regio-Put., 2 Bonon., Tax., Em., 1 Colb., quod rectius et purius est, quam, *Utiq; justissimum est et Deum colere, videlicet eum qui tanta præstiterit et amare hominem, etc.*, quod glossam sapit, ut in ms. Cauc. in 3 editis, *præstitit*; in 5 vulgatis, demptis conjunctionibus. 1 Reg., 2 Colb. et Baluz. ut in textu, nisi quod pro *et eum*, habent *eum videlicet*; 1 Lips. et 5 impressi, *et Deum colere qui tanta præstiterit et amare hominem qui, etc.* Vide infra, *Deum et hominem caros habere.* — *Eum qui tanta præstiterit, amare et hominem.* Valde antiquus codex Cauci, Fasil., Gryph., Torn., Betul., Walch., Heumann.: *Justissimum est et Deum colere, videlicet eum, qui tanta præstiterit, et amare hominem.* Hanc lectionem puto verissimam, verbumque *colere* est necessarium; nam hoc ipso numero dixit: *Deus hominem suum voluit esse cultorem; et infra, Deum honorare... hominem diligere.* Conf., cap. 6. BUN.

Unde intelligitur. Mss. 2 Bonon., 1 Reg. rec., 2 Colbert., Tax., Baluz., *intelligimus.*

Omnes homines esse justos. Ex omnibus mss. et

hominem diligere velut fratrem; in his enim duobus A tota iustitia consistit. Qui ergo aut Deum non agnoscit, aut homini nocet, injuste et contra naturam suam vivit, et hoc modo rumpit institutum legemque divi-

CAPUT XV.

Unde ad hominem peccata pervenerint.

Hic fortasse querat aliquis, unde ad hominem peccata pervenerint, aut quæ pravitas divini instituti regulam ad pejora detorserit, ut cum sit ad iustitiam genitus, opera tamen efficiat injusta. Jam superius explanavi, simul Deum proposuisse bonum ac malum; et bonum quidem diligere, malum autem, quod huic repugnat, odisse: sed ideo malum permisisse, ut et bonum emicaret, quod alterum sine altero (sicut sæpe docui) intelligimus constare non posse: denique ipsum mundum ex duobus elementis repugnantibus et invicem copulatis esse concretum, igneo et humido, nec potuisse lucem fieri, nisi et tenebræ fuissent; quia nec superum potest esse sine infero, nec oriens sine occidente, nec calidum sine frigido, nec molle sine duro. Sic et nos ex duobus æque repugnantibus compacti sumus, anima et corpore: quorum alterum cælo ascribitur, quia tenue est et intractabile; alterum terræ, quia comprehensibile est: alterum solidum et æternum est, alterum fragile atque mortale. Ergo alteri bonum adhæret, alteri malum: alteri lux, vita, iustitia; alteri tenebræ, mors, injustitia. Hinc extitit in hominibus naturæ suæ depravatio; ut esset necesse constitui legem, qua possent et vitia prohiberi, et virtutis officia imperari. Cum igitur sint in rebus humanis bona et mala, quorum rationem declaravi, necesse est in utramque partem moveri Deum, et ad gratiam, cum justa fieri videt; et ad iram, cum cernit injusta.

Sed occurrit nobis Epicurus, ac dicit: « Si est in

Deo lætitiæ affectus ad gratiam, et odii ad iram, necesse est habeat, et timorem, et libidinem, et cupiditatem, ceterosque affectus, qui sunt imbecillitatis humanæ. » Non est necesse ut timeat, qui irascitur; aut mœreat, qui gaudet: denique iracundi, minus timidi sunt; et natura læti, minus mœreat. Quid opus est de humanis affectibus dicere, quibus fragilitas nostra succumbit? Consideremus divinam necessitatem; nolo enim naturam dicere, quia Deus noster nunquam creditur natus. Timoris affectus habet in homine materiam, in Deo non habet. Homo, quia multis casibus periculisque subjectus est, metuit, ne qua vis major existat, quæ illum verberet, spoliet, laceret, affigat, interimat. Deus autem, in quem nec egestas, nec injuria, nec dolor, nec mors cadit, timere nullo pacto potest; quia nihil est, quod ei vim possit inferre. Item libidinis ratio et causa in homine manifesta est. Nam quia fragilis et mortalis effectus est, necesse fuit alterum sexum diversumque constitui, cujus permixtione soboles effici posset ad continuandam generis perpetuitatem. Hæc autem libido in Deo locum non habet; quia et fragilitas et interitus ab eo alienus est, nec ulla est apud eum femina, cujus possit copulatione gaudere, nec successionem indiget, qui semper futurus est. Eadem de invidia et cupiditate dici possunt; quæ certis manifestisque de causis in hominem cadunt, in Deum nullo modo. At vero, et gratia, et ira, et miseratio habent in Deo materiam; recteque illis utitur summa illa et singularis potestas ad rerum conservationem.

CAPUT XVI.

De Deo ejusque ira et affectibus.

Querret quispiam, quæ sit ista materia? Primum accidentibus malis afflicti homines ad Deum plerumque confugiunt, mitigant, obsecrant, credentes eum

VARIORUM NOTÆ.

multis odd. addidi τὸ homines, quod a nonnullis impressis abest.

In his duobus. Matth. xxii, Rom. xiii, Gal. v.

Quæ pravitas... regulam... detorserit. Veræ lectioni detorserit in Reimm. in scriptum, detruscrit male; prius elegans et rectum. Lib. vi, cap. 21: Hic sensus non est ad vitium detorquendus. Bux.

Simul Deum proposuisse bonum ac malum. Id est, permisisse. Hic loquitur de malo culpæ. Isæus.

Et bonum quidem diligere; malum autem, quod huic repugnat, odisse. Sic lego cum mss. 1 Reg. et antiquissimis Cauc. et 1 Bonon., 3 Colbert., Clarom. et 14 vulgatis, nisi quod pro malum autem, 7 editi habent ac malum; 4 scripti rec., et malum. In 1 Bon. antiq. et ed. Is. pro huic, est bono. Regio-Put., et bonum quidem diligere, pugnat odisse, omis-sis, malum autem quod huic re. Mss. 4 Reg. rec., 2 Colb., Ultr., Brun. et vet. edit. Rom., et bonum quidem diligere, pugnas odisse; Pen. et 1 Colb., habent eligere, pugnas odisse.

Intelligimus constare non posse. Cautè lege, quæ de mali origine et necessitate proponit Lactantius: in his enim non ubique sanus est.

In utramque partem. Ita omnes mss. præter 2 Reg. rec. qui habent ad utramque partem.

Consideremus divinam necessitatem. Ita omnes fere

mss. et editi. In scriptis 5 est, *Quod si consideremus divinam bonitatem; minus apte.*

Noster. Deest in veterib. edition.

Et causa. Deest in 6 rec. mss. et 9 editis.

Nam quia fragilis. Ita corrigendum fuit illud librorum erratum, 3 mss. rec. et 8 edit. in quibus legitur, *Nam qui.*

Ad continuandam generis perpetuitatem. Sic restitui ex mss. vetustissimis 1 Bonon., Regio-Put., Cauc., Goth., 1 Colbert., 1 Lips., Em., Brun., edit. Betul., Cellar. Walch. et Spark. in marg. melius quam ad continendam, ut in 13 scriptis et 10 vulgatis.

Querret quispiam. Sic mss. Marm. et 1 Clarom. a secunda manu. Et sic Cicero, et mox inquiet, cap. 20. Multi scripti, *querit*; 1. al., *Querat.*

Accidentibus malis. Mss. 1 Bon. antiq. Pen. et ed. Rom. 1468. Torn. Soubron. Walch. *accidentibus.*

Mitigant. Quod verbum mutat Heumannus in *eumque obsecrant.* — *Mitigant, obsecrant.* Lib. vi, cap. 10 *Offensus ab his Deus eos... Subjugabat, donec rursus pœnitentia populi mitigatus liberaret;* lib. v, cap. 15: *Si... cum Deos sibi arbitrantur iratos, tamen donis, et sacrificiis, et odoribus placari eos credunt... cur Deum nostrum tam inmitem, tam implacabilem putent?* BUN.

posse ab his injurias propulsare. Habet igitur causam A
tus, qui non cadunt in Deum, ut libido, timor, ava-
miserandi; nec enim tam immitis est hominumque
contemptor, ut auxilium laborantibus deneget. Item
plurimi, quibus persuasum est Deo placere justitiam,
cumque qui sit dominus ac parens omnium, veneran-
tur, et precibus assiduis ac frequentibus votis, dona
et sacrificia offerunt, nomen ejus laudibus prosequan-
tur, justis ac bonis operibus demereri eum laboran-
tes. Ergo est, propter quod Deus et possit, et debeat
gratificari. Nam si nihil est tam conveniens Deo,
quam beneficentia, nihil autem tam alienum, quam
ut sit ingratus: necesse est ut officiis optimorum
sancteq̄ viventium præstet aliquid, ac vicem red-
dat, ne subeat ingrati culpam, quæ est etiam homini
criminosa. Contra autem sunt alii facinorosi et ne-
farii, qui libidinibus omnia polluant, cædibus vexent,
fraudent, rapiant, perjurent; nec consanguineis, nec
parentibus parcant; leges et ipsum etiam Deum ne-
gligant.

Habet igitur ira in Deo materiam. Non est enim fas
eum, cum talia fieri videat, non moveri, et insur-
gere ad ultionem sceleratorum, et pestiferos nocen-
tesque delere, ut bonis omnibus consulat: adeo et
in ipsa ira inest et gratificatio. Inania ergo et falsa re-
periuntur argumenta, vel eorum, qui, cum irasci
Deum nolunt, gratificari volunt, quia ne hoc quidem
fieri sine ira potest; vel eorum, qui nullum animi
motum esse in Deo putant. Et quia sunt aliqui affec-

tus, qui non cadunt in Deum, ut libido, timor, ava-
ritia, moeror, invidia, omni prorsus affectu eum va-
care dixerunt. His enim vacat, quia vitiorum affec-
tus sunt: eos autem, qui sunt virtutis, id est, ira
in malos, caritas in bonos, miseratio in afflictos,
quoniam divina potestate sunt digna, proprios, et
justos, et veros habet. Quæ profecto nisi habeat,
humana vita turbabitur; atque ad tantam confusio-
nem deveniet status rerum, ut contemptis superatis-
que legibus, sola regnet audacia, ut nemo denique
tutus esse possit, nisi qui viribus prævaleat. Ita quasi
communi latrocinio terra omnis depopulabitur. Nunc
vero quoniam et mali pœnam, et boni gratiam, et
afflicti opem sperant; et virtutibus locus est, et sce-
lora rariora sunt. Atenim plerumque et scelerati soli-
B
ciores sunt, et boni miseriores, et justis ab iniustis
impune vexantur. Considerabimus postea, cur ista
fiunt. Interim de ira explicemus, an sit aliqua in
Deo; utrum nihil curet omnino, nec moveatur ad ea
quæ impie geruntur.

CAPUT XVII.

De Deo, cura et ira.

Deus, inquit Epicurus, nihil curat; nullam igitur
habet potestatem. Curare enim necesse est eum, qui
habet potestatem; vel si habet, et non utitur, quæ
tanta causa est, ut ei, non dicam nostrum genus,

VARIORUM NOTÆ.

Ab his injurias propulsare. Ita emendavi ex mss. 2 C
Bonon. 4 Reg. ac sex aliis et edit. Is. Alii, ab his
injuriis propulsare.

Habet igitur causam. Ms. 4 Bon. antiq. et 6 edit.
interjiciunt *Deus*, quod a cæteris abest. In Lips. et
ed. Cellar. *causam*.

Nec enim tam immitis est hominumque contemptor.
Sic vet. edit. Rom. et Gymnic. cum omnibus mss.
præter 3 Colbert. a quibus abest conjunctio *que* ut a
cæteris impressis.

Et precibus assiduis. Ita cum ed. Betul. et Is. cuncti
mss., demptis 3 rec. quibus est *cum precibus*, ut in
vulgatis cæteris.

Perjurent. Ita omnes fere mss. In 2 Bonon. 2
Reg. rec. et 4 Lips. est *pejarent*.— Sic quoque Bune-
man. *Rapiant, pejarent*. Verbo frequentiori usus. Sed
tamen et Horatius, lib. II Sat. 3, vers. 127.

Si quidvis satis est, perjuras, surripis, aufers. CELL.— D

Perjurent. Hæc est antiqua scriptura, quam ex Plauto
et Cic. lib. in de Officiis, cap. 29, commendat Cur-
tius ad Sallust. Jugurth., cap. 11, 4, confer Lambinium
ad Horatium II, Sat. 3, v. 127; reliquorum *pejarent*
usitatus. Bun.

Adeo et in ipsa. Sic reposui ex antiq. Regio-
Put., 2 al. Reg., 2 Colbert., Clarom. et ed. Cellar. In
21 scriptis rec., *inest gratificatio*; in 2 rec. *est gratifi-
catio*. In Lipsiensibus, *non inest*; in 2 al. rec., *non
est*; utrumque male.

Nolunt. Heumannus legit *volunt*.

Quin... potest. Hæc octo verba eradenda putat
Heumannus velut glossema.

Eos autem, qui sunt virtutis, id est, ira... charitas...
miseratio. Ita omnes scripti editique. Mihi ne tot voces
corriganter, duabus litteris mutatis, legendum vide-
tur: *Eos autem, qui sunt virtutis, ut est ira... charitas...
miseratio*. Ut et id ductibus parum differunt, et sæpe

confunduntur; præterea in priori membro dixerat:
Ut libido... invidia. Bun.

Digna. Lege digni, ait Heumannus, subaudiendo,
affectus. — Digna. Heumannus, lege, inquit, digni,
subauditur enim affectus. Nihil corrigo; neutrum
digna respicit voces ira... charitas... miseratio. Fre-
quentissime ita neutrum sequitur. Lib. III Institut.,
c. 11: Num voluptatem?... divitias?... potestates? At
eu fragilia... caduca... Num gloriam?... honorem?...
memoriam nominis? At hæc omnia... posita. Lib. VI,
c. 3: Desidiæ, inertia, luxuriæ se tradere, quæ sua-
via... videntur. Bun.

Quæ profecto. Idem legit quos profecto, subaudiendo
affectus. — Quæ profecto. Et hic Heumannus corrigi-
git, Quos profecto, scilicet affectus. Sed qui priora
salva cognosceret, nec hæc corrigeret. Bun.

Depopulabitur. Passive. Confer Heusingerum ad
Wechner. Hellenol. Bun.

Sperant. Cum verbum hoc etiam ad priora, mali
pœnam, pertineat, et significet sæpe timere, credere,
vide Quintil. lib. VIII Institut., c. 2. Vide et Davis. ad
Epit. c. 65: Spera et tibi accidere posse, quod alteri
videns accidisse. Bun.

Impune vexantur. Scilicet ad tempus. Offendit vox
impune alios; hinc in Lips. 2 et 3, est ommissa. Bun.

Cur ista fiunt. 4 Colbert., Cur ista fiunt; Em. et Brun.,
cur ita fiat.

Utrum. Heuman. legit, an vero.

Quæ tanta causa est. Ex mss. Reg.-Put. et 3 al.
Reg. Lipsiensibus, 4 Colbert. aliisque pluribus ex-
puncti, ut inutile, tō negligendi, quod est in 4 mss.
rec. et 15 editis; in 5 scriptis, negligentia; in tribus,
tan'æ. — Bunem. vero addit verbum negligendi, et
notam sequentem exhibet: — Quæ tanta est negligendi
causa. Thom. in marg. ex Bon. citat.: Quæ tanta est
negligentia causa; eamque lectionem Heumannus
vocat rectissimam. Luteus sequeretur, nisi obstaret re-
centior collator Bononiensis codicis Isæus, qui legit

sed etiam mundus ipse sit vilis? Ideo, inquit, incurruptus est ac beatus, quia semper quietus. Cui ergo administratio tantarum rerum cessit, si hæc a Deo negligantur, quæ videmus ratione summa gubernari? aut quietus esse quomodo potest, qui vivit et sentit? Nam quietus aut somni res est, aut mortis. Sed nec somnus habet quietem. Nam cum soporati sumus, corpus quidem quiescit, animus tamen irrequietus agitur: imagines sibi, quas cernat effingit, ut naturalem suum motum exerceat varietate visorum; avocaturque se a falsis, dum membra saturantur, ac vigorem capiant de quiete. Quies igitur sempiterna solius mortis est. Si autem mors Deum non attingit, Deus igitur nunquam quietus est. Dei vero actio quæ potest esse, nisi mundi administratio? Si vero mundi curam gerit, curat igitur hominum vitam Deus, ac singulorum actus animadvertit, eosque sapientes ac bonos esse desiderat. Hæc est voluntas Dei, hæc divina lex; quam qui sequitur, qui observat, Deo carus est. Necesse est igitur, ut ira moveatur adversus eum, qui hanc æternam divinamque legem, aut violaverit, aut spreverit. Si nocet, inquit, alicui Deus, jam bonus non est. Non exiguo falluntur errore, qui censuram

A sive humanam, sive divinam, acerbitalis et malitia nomine infamant, putantes nocentem dici oportere, qui nocentes afficit pœna. Quod si est, nocentes igitur leges habemus, quæ peccantibus supplicia sanxerunt; nocentes iudices, qui scelere convictos pœna capitis afficiunt. Quod si et lex justa est, quæ et nocenti tribuit quod meretur, et iudex integer ac bonus dicitur, cum male facta vindicat (bonorum enim salutem custodit, qui malos punit), ergo et Deus, cum malis obest, nocens non est; ipse autem est nocens, qui aut innocenti nocet, aut nocenti parcit, ut plurius noceat.

Libet quærere ab iis, qui Deum faciunt immobilem, si quis habeat rem, domum, familiam, servique ejus contententes patientiam domini, omnia invaserit, ipsi bonis ejus fruuntur, ipsos familia ejus honoret, dominus autem contemnatur ab omnibus, derideatur, relinquatur: utrumne sapiens esse possit, qui contumelias non vindicet, suisque rebus eos perfrui patitur, in quos habeat potestatem? Quæ tanta inquam potest patientia reperiri? si tamen patientia nominanda est, et non stupor quidam insensibilis. Sed facile est ferre contemptum. Quid si fiant illa,

VARIORUM NOTÆ.

in Bonon. et Tax. *Quæ tantæ negligente causa est.*

Vilis. Lib. vii Institution., c. 22: *Cum... justis tam viles habeantur.* Tacit. lib. i Annal. 40: *Si vilis ipsi laus.* Bun.

Cui ergo administratio tantarum rerum. Sic in mss. omnibus lego, et in editis vet. Rom. et Crat. Vide infra mundi administratio. In cæteris impressis est, *Cui ergo ministratio.*

Tamen. Sic mss. Thomasii: alii plures legunt autem, minus bene.

Avocatur se a falsis. Sic vetustissimæ editiones et mss. 2 rec. et multi editi, *falsis*; 2 al. rec., *de falsis*. — Legitur *avocaturque se falsis* apud Bunemann., in hancque variantem notam sequentem exhibet. — *Avocaturque se falsis.* Reim. prave, *Avocaturque se a falsis*; idque Heumannus defendit et exponit, *Avocat se a falsis imaginibus, id est, somnariæ cessat.* At Goth., Merton., C.C.C. Rost., Ven. 1474, 1493, 97, Paris. 1513 et Cellarius, *Avocaturque se falsis.* Quæ lectio est unice recta. Noster iterum de Opif. c. 18: *Ut mens per diem veris visionibus avocatur, ne obdormiat; ita falsis nocte (scilicet avocatur) ne excitetur; et ibidem ante: Avocatur ergo (mens) simulacris, donec membra sopore irrigata vegetentur.* Est igitur sensus verborum, ut iterum ibid. *Mens visionum imaginibus occupata tenetur; et postea, Mens ad contemplandas imagines ab intentione traducitur.* Bun.

Vigorem capiant de quiete. Quies igitur. Thomasius, *capere vigorem de quiete*, inquit, *latine non dicitur. Ex his autem denique re facile potuit fieri de quiete, cui postmodum addita est dictio igitur, ut aliquis sensus eliceretur.* Sequor nihilominus lectionem Goth., Lips., Reimm., Ultr., Cauc., Anglic., Rost., Ven. 1474, 72, utriusque 78, 90, 93, 97, Pier., Parrh., Paris., Junt., Aldi, Crat., Gynn., Fas., Gryph., Torn., Betuleii, *Vigorem capiant de quiete. Quies igitur* (Emm. ergo). Quis enim simpliciter dixerit, *membra saturari*, ac vigorem capere, non addito, unde saturantur ac vigorem capiant? Verba, *Dum membra saturantur ac vigorem capiant de quiete*, idem dicunt, quod illa de Opif. c. 18: *Donec membra sopore irrigata vegetentur; et infra, Postquam mens ad contemplandas imagines traducta est, tunc demum corpus omne resolvitur in quiete.*

tem. Plinius lib. xxiii H. N. c. 4: *Oleo mollitur corpus, vigorem et robur accipit. De quiete valet, ex quiete, ex sopore, more Lactantio frequenti, ubi de, pro es ponit. Ut vero capere fructum, utilitatem, voluptatem ex re dicitur; sic latine dici capere vigorem de, vel ex re, nihil impedit.* Bun. — *Capiant de quiete. Quies igitur sempiterna.* Sic reposui ex antiquis mss. Reg.-Put., Cauc., al. 4 Reg., 6 Colbert., Ultr., Em., Brun., multis editis et 1 Clarom., nisi quod habet *capiat*. 1 Bon. Antiq., Cant. et 4 impressi *capiant. Denique requies sempiterna.* Hanc tamen veram esse scripturam existimat Heumannus.

Si nocet, inquit, alicui Deus. Abest inquit a quatuor plurimis scriptis et impressis: at extat in antiquissimis mss. Regio-Put., 1 Bonon. et editis Gymn., Is., Gall., Thys., Spark.

Acerbitatis et malitiæ. Haud secus veterimi Regio-Put. et 1 Bonon., edd. Thomas., Is., Thys., Gall., Spark. In aliis deest et malitiæ.

Qui scelere convictos. Ita restitui ex quamplurimis editis et omnibus mss. præter 1 Reg. cui est corrupte *conjunctos*, pro *convictos*. In pluribus editis est *convicto*, mendose. — *Scelere convictos.* Paris. *Scelere convictos.* Cant. editio, *Scelere convicto*, vitiose. Suetonii est, ut Lexica indicant, in Nerone, c. 31. *Scelere convictus.* Bun.

Ipse autem est. At Buneman. *Is autem est.* editi omnes, *Ipse autem est.* Bonon. *Is est autem.* Reimm. *Is autem est.* Etiam Heumanno *Is rectum est.* Bun.

Libet quærere. Manuscriptorum est et 9 vet. edit. In 7 vulgatis est *Licet*.

Inmobilem. Cap. 22: *Deum faciunt immobilem.* Conf. not. l. vi, c. 17: *Ad immobilem stuporem mentis perducere.* Bun.

Omnia invaserint. At Bun. addit *ejus*, et sic rationem reddit: — *Omnia ejus invaserint.* Ex Lips. 2, 3 Reimm., Rost., Ven. 1472, utraque 78, 93, 97, Pier., Parrh., Paris., Junt., Isæo, Heumanno scribo, *Omnia ejus invaserint.* Cæteri *ejus* neglexerunt. Studio illud *ejus* ter repeliit. Bun.

Perfrui. Major vis in composito subinmit securam impunitatem. Bun.

quæ a Cicerone dicuntur? « Etenim quæro, si quis paterfamilias liberis suis a servo interfectis, uxore occisa, incensa domo, supplicium de servo non quam acerrimum sumpserit; utrum is clemens ac misericors, an inhumanus et crudelissimus esse videatur? » Quod si ejusmodi facinoribus ignoscere crudelitatis est potius quam pietatis; non est ergo virtutis in Deo, ad ea, quæ injuste fiunt, non commoveri. Nam mundus tanquam Dei domus est, et homines tanquam servi: quibus si ludibrio sit nomen ejus, qualis aut quanta patientia est, ut honoribus suis cedat, prava et iniqua fieri videat, et non indignetur, quod proprium et naturale est ei, cui peccata non placeant? Irasci ergo rationis est; auferuntur enim delicta, et refrænatur licentia, quod utique juste sapienterque fit.

Sed Stoici non viderunt esse discrimen recti et pravi; esse iram justam et injustam: et quia medelam rei non inveniebant, voluerunt eam penitus excidere. Peripatetici vero non excidendam, sed temperandam esse dixerunt: quibus in sexto libro Institutionum satis respondimus. Nescisse autem philosophos, quæ ratio esset iræ, apparet ex definitionibus eorum, quas Seneca enumeravit in libris, quos de

Ira composuit. « Ira est, inquit, cupiditas ulciscendæ injuriæ. Alii, ut ait Posidonius, cupiditas puniendi ejus, a quo te inique putes læsum. » Quidam ita definiunt: « Ira est incitatio animi ad nocendum ei qui, aut nocuit, aut nocere voluit. » Aristotelis definitio non multum a nostra abest. Ait enim iram esse cupiditatem doloris rependendi. Hæc est ira, de qua superius diximus, injusta; quæ etiam mutis inest: in homine vero cohibenda est, ne ad aliquod maximum malum prosiliat per furorem. Hæc in Deo esse non potest, quia illæsisibilis est; in homine autem, quia fragilis est, invenitur. Inurit enim læsio dolorem; et dolor facit ultionis cupiditatem. Ubi est ergo illa ira justa adversus delinquentes? quæ utique non est cupiditas ultionis, quia non præcedit injuria. Non dico de iis qui adversus leges peccant, quibus etsi iudex sine crimine irasci postest, fingamus tamen, eum sedato animo esse debere, cum subjicit pœnæ nocentem, quia legum sit minister, non animi, aut potestatis suæ; sic enim volunt, qui iram conantur evellere. Sed de iis potissimum dico, qui sunt nostræ potestatis, ut servi, liberi, conjuges et discipuli: quos cum delinquere videmus, incitatur ad coercendum.

Necesse est enim bono ac justo displicere, quæ

VARIORUM NOTÆ.

Supplicium de servo non quam acerrimum sumpserit. In omnibus Lactantii mss. et edd. est cum negatione hic locus; apud Ciceronem Orat. 4 in Catilinam c. 6, quam acerbissimum, sine negatione in quibusdam editis: Lambinus vero, læsus, alique legunt non quam acerrimum. Et ita apud Lactantium.

Sed stoici non viderunt. Perturbatio πάθος, ut Cicero in 4 Tusc. ex Zenonis sententia definit, est aversa a recta ratione contra naturam animi commotio. Quidam appetitum vehementiorem, ὄρμην πλεονάζουσαν: iram autem ut formam libidini, τῆ ἐπιθυμίας, libidinem vero perturbationi subjiciunt, sic definiunt: Ira est libido ejus, qui videtur læsisse injuria. Ergo stoici posuerunt iram inter morbos et vitia. BETULEIUS.

Penitus excidere. Lips. Tert., occidere, Torn., Penitus excindere. Sic sæpe variare dixi ad lib. v, cap. 3: Horatius lib. II, Sat. 3:

Denique quatenus excidi penitus vitium iræ
Cætera item nequeant stultis hærentia. BUN.

Ira est, inquit, cupiditas, ulciscendæ injuriæ. Senecæ lib. I de Ira, cap. 5: Primum diximus cupiditatem esse pœnæ exigendæ. Ad verbum diximus, commentatur ita Lipsius: nempe in iis, quæ e Lactantio responsumus. Et lib. II de Ira, cap. 3, ait: Ira est incitatio animi ad ultionem voluntate et judicio pergentis. CELL.

Alii (ut ait) Posidonius. Sic lego cum Lambino, Gothofredo, Francio, aliisque doctis viris; non Possidonius, ut in mss. et editis nostris. Posidonius, forte a Ποσειδών, Neptunus, ait Francius.— Buneman. vero habet: Aut, ut ait, et notam sequentem exhibet:— Goth., Lips., Reimm., et editi: Alii, ut ait, Pen., Vel, ut ait. Bonon., Aut, ut ait. Iluc sequor. Posset tamen vox alii quoque hic locum habere; non tantum enim Posidonius, sed etiam Zeno dixit, teste Laertio: Ὁρμη ἐπιθυμίας τιμωρίας. BUN.

Iram. Aristot. II Rhetor., cap. 2, et apud Senecæ ubi supra.

Injusta. Hæc vox deest in 8 vulgatis et 12 mss. At extat in vetustissimis 1 Bonon., Regio-Put., 4 al. Reg., 2 Colb., Baluz. et Clarom. in marg. necnon in editis Thom., Is., Thys., Gall., Spark., Walch., estque

necessaria, quia de ira justa post loquitur.

Ne ad aliquod maximum malum. Ita ms. Regio-Put. cum multis editis. In plerisque deest malum.— Ad aliquod maximum malum prosiliat. Necessario hic substantivum addendum. Sic c. 18: Hinc quotidie ad immania facinora prosilitur; et infra: Evadent ad majus malum. Epit. c. 61: Inde ad immania facinora prosilitur; ubique vero ad, non in, ut in Parrh. dicitur; hinc bis lib. VI, cap. 5, et lib. VI, cap. 18: prosilire ad nocendum. BUN.

Illæsisibilis. Rara vox, quam nullibi reperire potui.— Legitur apud Buneman. Ille stabilis. et in hanc variantem notam sequentem exhibet:— Ille stabilis. Omnes editiones, illæsisibilis: etiam duo Guelferb., illæsisibilis, et sequitur læsio. Suspecta mihi dudum visa vox illæsisibilis, qua alibi semper abstinuit; unde c. 17: Nihil est, quod ei (Deo) vim possit inferre; et c. 5: qui lædi non potest. Optime hæc ratio alteri sequenti, quia fragilis est, opponitur. Ita cap. 15: In homine... quia fragilis et mortalis est... in Deo locum non habet, quia et fragilitas et iteritus ab eo alienus est... qui semper futurus est, id est, stabilis est. Eadem oppositio lib. V Institut., cap. 21: Corpus... imbecillum, fragile, mortale... animus stabilis et constans et perpetuus. Iterum de Deo lib. VI Institut. cap. 15: Ut idem (Deus) sit semper et stabilis, et immutabilis, et inconcussus. Ne tamen lexica aliquid detrimenti capiant proscripta hac voce, quam Walchius maxime raram, nec alibi eam se potuisse reperire dicit, in Lactantii locum, sufficiam Tertullianum, qui dixit adv. Valentin. cap. 27: Pater impassibilis, illæsisibilis. BUN.

Inurit enim læsio dolorem. Sic restitui ex mss. 4 Reg. aliisque mss. plurimis, vet. edit. Rom. et Cellar. In 6 scriptis et 14 excusis est Irritat. Sed et infra dixit, dolorem inureret, cap. 18 circa med.

Illa ira justa. Mss. tres. rec. addunt qua movetur; 3 al. rec. quæ movetur; quas voces utpote inutiles expunxi, et absunt a cæteris mss. et vet. edit. Rom. Quibus etsi iudex. Ita cuncti fere mss. ac 2 vet. edd. In 3 scriptis rec. et aliis editis est et.

Ut servi liberi, ut conjuges, et discipuli. Distributio

prava sunt; et cui malum displicet, moveri, cum id fieri videt. Ergo surgimus ad vindictam; non quia læsi sumus, sed ut disciplina servetur, mores corrigantur, licentia comprimat. Hæc est ira justa, quæ sicut in homine necessaria est ad pravitatis correctionem, sic utique in Deo, a quo ad hominem pervenit exemplum. Nam sicuti nos potestati nostræ subiectos coercere debemus, ita etiam peccata universorum Deus coercere debet. Quod ut faciat, irascatur necesse est; quia naturale est bono ad alterius peccatum moveri et incitari. Ergo definire debuerunt: Ira est motus animi ad coercenda peccata insurgentis. Nam definitio Ciceronis (Ira est libido ulciscendi), non multum a superioribus distat. Ira autem, quam possumus vel furorem, vel iracundiam nominare, hæc ne in homine quidem debet esse, quia tota vitiosa est. Ira vero, quæ ad correctionem vitiorum pertinet, nec homini adimi debet, nec Deo potest, quia et utilis est rebus humanis, et necessaria.

CAPUT XVIII.

De peccatis vindicandis, sine ira fieri non posse.

Quid opus est, inquit, ira, cum sine hoc affectu peccata corrigi possint? Atqui nullus est, qui peccantem possit videre tranquille: possit fortasse, qui legibus præsidet, quia facinus non sub oculis ejus admittitur, sed defertur aliunde tanquam dubium, nec

A unquam potest esse scelus tam clarum, ut defensionis locus non sit; et ideo potest iudex non moveri adversus eum, qui potest innocens inveniri. Cumque detectum facinus in lucem venerit, jam non sua, sed legum sententia vitur. Potest concedi, ut sine ira faciat, quod facit; habet enim quod sequatur. Nos certe, cum domi peccatur a nostris, sive id cernimus, sive sentimus, indignari necesse est; ipse enim peccati aspectus indignus est. Nam qui non movetur omnino, aut probat delicta, quod est turpius et injustius, aut molestiam castigandi fugit, quam sedatus animus et quieta mens aspernatur ac renuit, nisi stimulerit ira et incitaverit. Qui autem cum moveatur, tamen intempestiva lenitate, vel sæpius quam necesse est, vel etiam semper ignoscit, is plane et illorum vitam perdit, quorum audaciam nutrit ad facinora majora, et sibi ipsi æternam molestiarum materiam subministrat. Vitiosa est ergo in peccatis ira suæ cohibitio.

Laudatur Archytas Tarentinus, qui cum in agro corrupta esse omnia comperisset, villici sui culpam redarguens, Miserum te, inquit, quem jam verberibus necassein, nisi iratus essem. Unicum hoc exemplum temperantiæ putant: sed auctoritate ducti non vident quam inepta et locutus fuerit, et fecerit. Nam si (ut ait Plato) nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccetur, apparet quam malum vir sapiens

VARIORUM NOTÆ.

et copulatio est mss. CELL. — Huc pertinet lib. vi. cap. 19: *Irae affectus ad coercenda peccata eorum, qui sunt in nostra potestate, id est, ut acriore disciplina minor ætas ad probitatem justitiamque formetur.* Nostis reliqua. BUN.

Moveri. Sic lego ex præcedenti periodi membro, et ex mss. Cauc., Baluz., aliisque ac multis editis. In quampluribus mss. et 4 edd. est *moveretur*.

Cum id fieri videt. Cauc. et 18 impressi, *vident*.

Sic utique in Deo. Scilicet est necessaria. Reimm.: *Sic utique in Deo. Sicut... sic sæpe et eleganter se excipiunt in Cicerone et nostro.* BUN.

Nam definitio Ciceronis. Stoica, seu ex sententia stoicorum lib. iv Tusc. cap. 9 producta: *Sic definiunt, inquit, ut ira sit libido puniendi ejus, qui videatur læsisse injuria.* CELL. — Non ad illum quem Cellarius indicat, locum respexit Lactantius, sed ad lib. iv Tusc. cap. 19: *Est enim ira ulciscendi libido.* Ubi confer Davisiam. Idem Cicero lib. iii Tusc. cap. 5: *Sic enim defuitur iracundia: Ulciscendi libido.* BUN.

Ira autem. Hæc verba quæ scriptis Bonon., Tax., Lips. et 5 vulgatis desunt, addimus ex mss. 5 Reg., 6 Colb., 4 Oxon., 5 aliis et 4 excusis. In Cauc., Ultr. et 5 vet. editis est *iram autem*, mendose.

Quia tota vitiosa est. Mss. rec. 1 Reg. et 1 Colb. ac 13 edit., *quæ*.

Qui peccantem. Sic repositi ex 3, vet. edd. Rom. et omnibus mss. præter Pen. in quo est *qui peccata*; in cæteris editis, *qui peccatorum*.

Sed defertur aliunde... et ideo potest iudex non moveri. Hæc retinenda fuerunt, ut in mss. et in edd. Aldin. et Plant. quæ in 10 mss. et edit. 5 desiderantur.

Potest concedi. 1 Reg. rec. et 3 Colo. ac 7 editi præponunt *sed*.

Ut sine ira faciat, quod facit. Deest *quod facit* in 7 mss. et 3 editis.

Aut probat delicta, etc. Dilemma infirmum. Nam Sopater, ut est apud Stobæum, mediam quamdam

rationem invenit, ut nec iudex irascatur, nec impenitus subditis fenestram ad nequitiam aperiat. BERTH.

Nisi stimulerit ira et incitaverit. Ita mss. 2 Bonon. et plures edit. In 7 scriptis et in ed. Roman. deest *ira et incitaverit*. In multis est *ira*, sed deest, *et incitaverit*.

Qui autem cum moveatur tamen, etc. Sic lego ex veteribus mss. 2 Bonon., Regio-Put., 4 aliis Reg., et aliis quinque, in quibus scriptum est *commoveatur* uno vocabulo, cum sint duo, *cum moveatur*. Et sic legunt docti viri.

Lenitate. Ita edit. Rom. 1470 et 5 al. cum mss. omnibus, præter Baluz. et Brun., quibus est *levitate*, ut 14 vulgatis.

Æternam molestiarum materiam subministrat. Æternam, id est perpetuam. Mss. 2 Bon., Tax., *æternam molestiam subministrat*.

Laudatur Archytas Tarentinus. Reperitur hæc christi vel apophthegma etiam apud Ciceronem, in iv Tusc. quæst., apud Valer. Max., lib. iv. cap. 1, de Animi moderatione; apud Plutarch., de Pueris educandis; atque rursus apud eundem, de Sera numinis animadversione.

Miserum te. Ambrosius, lib. i Off., c. 21, ita: *O te infelicem! quam te afflicterem, nisi iratus essem!* Seneca similis, lib. i de Ira, c. 15, de Socrate; et l. iii de Ira, c. 12, de Platone. BUN.

Unicum hoc exemplum. Observat Heumannus, unicum hic esse plane singulare. Aliquoties ita ipse Lactantius, lib. i de Ira, c. 15, de Socrate; et l. iii de Ira, c. 12, de Platone. BUN.

Si (ut ait Plato) nemo prudens punit, etc. Recte: vide seqq. At mss. Cauc., 2 Reg. et 5 alii, necnon 19 edit., *Sicut*. Vide Plat. de Leg. ii. Similis locus est apud eundem Platonem in Protagora, ad quem Lactantius verius respexisse videtur. Est rursus alius locus Platonicus in quinto de Legibus, hisce pulchre subserviens, et ad sequentem figuram explicandam mire conveniens. Vide apud eundem Platonem locum citatum ab A. Gellio, lib. vi Noct. Attic., c. 14,

proposuerit exemplum. Si enim sen erint servi do-
minum suum scire cum non irascitur, tum parcere
cum irascitur, non peccabunt utique leviter, ne ver-
berentur; sed quantum poterunt gravissime, ut sto-
machum ejus incitent atque impune discedant. Ego
vero laudarem, si cum fuisset iratus, dedisset iræ suæ
spatium, ut residente per intervallum temporis ani-
mi timore, haberet modum castigatio. Non ergo prop-
ter iræ magnitudinem donanda erat pœna, sed diffe-
renda, ne aut peccanti majorem justo dolorem inure-
ret, aut castiganti furorem. Nunc vero quæ tandem
æquitas, aut quæ sapientia est, ut aliquis ob exiguum
delictum puniatur, ob maximum non puniatur? quod
si naturam rerum causasque didicisset, nunquam tam
importunam continentiam profiteretur, ut nequam
servus iratum sibi fuisse dominum gratularetur. Nam
sicut corpus humanum Deus multis et variis sensibus
ad usum vitæ necessariis instruxit, sic et animo va-
rios attribuit affectus, quibus vitæ ratio constaret,

A ut libidinem prodendæ sobolis gratia dedit, sic iram
cohibendorum causa delictorum.

Verum ii qui nesciunt fines honorum ac malorum,
sicut libidine utuntur ad corruptelas et ad voluptates,
sic ira et affectu ad nocendum, dum iis quos odio ha-
bent irascuntur. Ergo etiam non peccantibus irascuntur,
etiam paribus aut etiam superioribus. Hinc quo-
tidie ad immania facinora prosilitur: hinc tragediæ
sæpe nascuntur. Esset igitur laudandus Archytas, si,
cum alicui civi et pari facienti sibi injuriam fuisset
iratus, repressisset se tamen et patientia furoris im-
petum mitigasset. Hæc sui cohibitio gloriosa est, qua
compeccitur aliquod imminens magnum malum. Ser-
vorum autem filiorumque peccata non coercere, pec-
catum est; evadent enim ad majus malum per impu-
nitatem. Hic non cohibenda ira, sed etiam, si jacet,
B excitanda est. Quod autem de homine dicimus, id etiam
de Deo, qui hominem similem sui fecit. Omitto de
figura Dei dicere, quia stoici negant habere ullam

VARIORUM NOTÆ.

ex Gorgia; et apud Senec., in fine 1 de Ira, et ad fin.
ii cap. 31.

Ut stomachum ejus incitent. Mss. 9, pro ejus, legunt
in his. Mss. 2 Bonon. et 6 alii, ut stomachum perversi
hominis incitent. Quæ lectio arridet Isæo. Ms. Ball.,
perversi homines.

Residente..... animi timore. Eleganter dicta hæc
omnia: residente, id est composito, sedato. Cic., lib.
iii Tuscul., c. 12: Cum tumor animi resedisset. Bun.

Differenda. Ea vero mens fuit Socratis, de quo Sen-
eca, lib. 1, de Ira, cap. 15 extr. Bun.

Dolorem inureret. Sic supra, inurit læsio dolorem, C
cap. 17, 1 Colb., vinceret, pro inureret, 3 Colb.,
Brun., immitteret. Cæteri ut in textu. — Dolorem in-
ureret. Videtur noster respexisse ad Cicer. lib. iii
Tusculan., cap. 9: Proprium est irati cupere a quo læ-
sus videatur, ei quam maximum dolorem inurere. Bun.

Quæ tandem æquitas, aut quæ sapientia est. Ita
quamplurimi mss. et edit. Rom. 1470, et al. 5. In
ms. Ultr. legitur, quænam sapientia est; in Cauc. 1,
Colb., Brun. et 8 vulgatis, aut sapientia est; in 2
Reg. rec., 2 Colb. et Baluz., quæ tandem aut æquitas,
aut quæ sapientia est.

Ob exiguum delictum. Sic mss. antiquiss., 2 Bon.,
Regio Put. et 1 al. Reg. rec., 2 Colb., Clarom. ac 12
edii. Et recte. Lege et expendæ quæ præcesserunt,
et ea quæ sequuntur. In 12 scriptis rec. et 2 vet. ed.
Rom., pro delictum legitur dolorem. — Ob exiguum
delictum, Ep., c. 38. Qui..... nullam facit differen-
tiam delictorum, aut levia magnis suppliciiis afficienda
censet, quod est crudelis iudicis, aut gravia parvis, quod
est dissoluti, utrumque reipublicæ incommodum. Si
enim summa scelera leviter puniantur, audacia malis
crescet ad facinora majora; et si levibus delictis pœ-
na gravior irrogetur, multi... in periculum venient. Bun.

Affectus. Quæ his sectionibus disputat, similiter
executus est lib. vi, cap. 19. Bun.

Prodendæ sobolis gratia. Ita reposui ex omnibus
mss. demptis 2 Reg. rec., in quibus, ut et in editis,
est, producendæ. Ed. Rom. 1468, corrupte, perdendæ
pro prodendæ.

Ira et affectu. Id est, iræ affectu, ἰρᾶ δαΐ δυνάμει. Nisi et
hic malis legere iræ affectu, uti l. vi, c. 19, bis iræ
affectus dicitur. Bun.

Ergo etiam non peccantibus irascuntur, etiam pari-
bus. In mss. Lipsiensibus, 4 Reg. rec., 4 Colb., Clar.,
2 vet. ed. Rom., deest ergo etiam non peccantibus; item
in 8 al. ed., ubi irascuntur aut paribus; alia desunt.

Aut etiam superioribus. Eleganter, aut etiam, ut
c. 20 Cic., lib. ii de Nat. deor., c. 3, cæteris rebus

aut pares, aut etiam inferiores. Videsis annot. ad l.
i. c. 4, aut etiam reges. Ita l. v, c. 3: vel paria, vel
etiam majora. Epit. c. 61: Irascuntur paribus, aut
etiam potioribus. Bun.

Ad immania facinora. Sic restitui ex mss. 2 Bon.,
Regio Put., Cauc., 5 Colbert. et 10 aliis, et edit.
Beul., Is., Spark. In 1 Reg. rec., 1 Colb. et 15 ed.
est ad maxima facinora.

Omitto de figura Dei dicere. Tò Dei non extat in
7 mss. Contrarium videre est lib. ii, cap. 9, et lib. vi,
cap. 25, ubi recte de Deo sensit. — Quod autem de
homine dicimus, id etiam de Deo, qui hominem similem
sui fecit. Omitto de figura Dei dicere, etc. Corporea
Deum præditum esse figura multis locis asserere vi-
detur Lactantius, cum tamen ii Instit., cap. 9, et
lib. vi, cap. ult., et lib. vii, c. 3, 9 et 21, vere et rec-
te fateatur, ipsum corporis expertem: adeo facile
scriptores interdum sibi contraria et dicunt, et senti-
unt. Id asseruerunt non modo philosophi quidam,
ut Aristoteles scribit in Metaph. text. 7, scilicet Epi-
curei, de quibus Cic. 1 de Nat. deor., et Galen., de
philosophic. Hist., cap. 29, sed etiam Judæorum non-
nulli, et ex nostris quidam hæretici, ut Tertullian.,
quem tamen pie interpretatur S. Augustin., in libro
de Hæresib. ad Quodvultdeum, cap. 86. Vadiani
item, et Manichæi, ut habetur ex S. Augustino, in iii
Confess., cap. 7, qui omnes ab errore illo cognomen
Anthropomorphitarum adepti sunt. De quibus videnda
sunt quæ scribit Nicophor., lib. ii, cap. 14, et lib.
xii, cap. 10, eo quoque infectum olim pœne omne ge-
nus monachorum qui in Ægypto morabantur, scribit

D Cassianus, Collat. 10, cap. 1. Quod enim Scriptura
dicat hominem ad Dei imaginem et similitudinem
creatum, illi humilem litterarum sonum attendentes,
eum errorem concipiebant. Ibi vero similitudo et
imago non corporaliter, sed spiritaliter accipitur,
sive Latinorum sententiam amplectamur, ut illa ima-
go dicatur respectu mentis humanæ, et trium ejus
potentiarum, quibus sanctissima Trinitas aliquo mo-
do representetur, ut docet sanctus Augustinus in
lib. de Trinitat. sive græcorum patrum, ut illa ima-
go et similitudo sit respectu dominii quod obtinet,
non modo terrenarum omnium rerum, ut Chrysost.
sensit Homil. 8, in 1 Genes., sed etiam suorum affec-
tum et motuum per libertatem arbitrii, quatenus ra-
tioni adversantur, ut Clemens Alexandr., vi Strom.,
Basil., Homil. 10, in Hexæmer.; Chrysost., Homil.
25 super Genes.; Plato in Phædon., referente Euseb.,
lib. ii Præpar., cap. 14, et Porphyrius, eodem Eus.
attestante. Vide contra eam hæresim concilium Late-

formam Deum; et ingens alia materia nascetur, si eos coarguere velimus: de animo tantum loquor. Si Deo subjacet cogitare, sapere, intelligere, providere, præstare, ex omnibus autem animalibus homo solus hæc habet; ergo ad Dei similitudinem factus est: sed ideo procedit in vitium, quia de terrena fragilitate permistus, non potest id quod a Deo sumpsit, incorruptum purumque servare, nisi ab eodem Deo justitiæ præceptis imbuatur.

CAPUT XIX.

De anima et corpore, deque Providentia.

Sed quoniam compactus est, ut diximus, e duobus, animo et corpore, in altero virtutes, in altero vitia continentur, et impugnant se invicem. Animi enim bona, quæ sunt in continendis libidinibus, contraria sunt corpori; et corporis bona, quæ sunt in omni genere voluptatum, inimica sunt animo. Sed si virtus animi repugnaverit cupiditatibus, easque compresserit, erit vere Deo similis. Unde apparet animam hominis, quæ virtutem divinam capit, non esse mortalem. Sed discrimen illud est, quod cum virtus ha-

beat amaritudinem, et sit dulcis illecebra voluptatis, vincuntur plurimi, et abstrahuntur ad suavitatem. Ii vero, qui se corpori rebusque terrenis addixerunt, prementur in terram, nec assequi possunt divini muneris gratiam, quia se vitiorum labibus inquinaverunt. Qui autem Deum secuti, eique parentes, corporis desideria contempserint, et virtutem præferentes voluptatibus, innocentiam justitiamque servaverint: hos Deus ut sui similes recognoscit.

Cum igitur sanctissimam legem posuerit, velitque universos, innocentes ac beneficos esse; potestne non irasci, cum videt contemni legem suam, abjici virtutem, appeti voluptatem? Quod si est mundi administrator, sicut esse debet, non utique contemnit id quod est in omni mundo vel maximum. Si est providus, ut oportet Deum, consulit utique generi humano, quo sit vita nostra et copiosior, et melior, et tutior. Si est pater ac Deus universorum, certe virtutibus hominum delectatur, et vitis commoveatur; ergo et justos diligit, et impios odit. Odio (inquit) opus non est; semel enim statuit bonis præmium, et malis penam. Quod si aliquis juste innocenterque vivat, et idem Deum nec colat, nec curet omnino, ut Aristides,

VARIORUM NOTÆ.

ranens. sub Innoc. III, in cap. Firmiter, de Summ. Trinit.; S. Augustin. ubi supra, et lib. II Confess., cap. 10, super Genes. ad litt. lib. x, cap. 25; de Doctrina Christi, cap. 6 et 8; S. Thom. I, cont. Gentes, cap. 21, et I part. quæst. 3, art. 1. Isæus.

Materia nascetur. Ms. Reg. et editi, nascitur.

Hæc habet. Sic reposui ex ed. Gymnic. et cunctis mss., præter 1 Reg. rec., 1 Colbert., Cant., in quibus est, ut in editis, hoc habet.

Compactus est. Supple homo. — *Compactus est, ut diximus, e duobus.* Cap. 15: Sic et nos ex duobus æque repugnantibus compacti sumus, anima et corpore, etc. Bux.

Impugnant se invicem. Abest se a 9 mss. et ed. Rom. 1470. In Goth. et Lips. est repugnant invicem. — *Repugnant invicem.* Lib. VI Instit., cap. 3: Sive... virtutes inferas, vitiis sua sponte decedent; sive vitia eximas, virtutes ultro subibunt. Sic bonorum ac malorum constituta natura est, ut se invicem semper oppugnent, semper expellant. Lib. VII cap. 10: Vitia virtutem semper impugnant. Pro media lectione sine pronomine sunt libri in loco gemino. Lib. VII Inst., c. 5: Ergo quia virtutem proposuit homini Deus, licet anima et corpus consociata sint, tamen contraria sunt, et impugnant invicem. Bux.

Repugnaverit cupiditatibus. Hæc lectio est antiquissimorum et opt. mss. 2 Bonon., Regio-Put., Cauc. et 1 al. Reg., 2 Colb., Lips., Baluz. et 14 impressorum. In 13 rec. scriptis ac 2 vet. edd. Rom. et Is. est voluptatibus. Sic quoque Buneman. et notam sequentem exhibet. — *Repugnaverit voluptatibus.* Alii, *Repugnaverit cupiditatibus*; prius Heumannus præfert: Ea vox mihi hic rector videtur, quia eo vocabulo perpetuo hic utitur lib. IV, cap. 17: Utuntur libidine ad capiendas voluptates. Epit., cap. 64 pr.: Libido... appetit voluptates. Conf. infra. Instar commentarii esse possunt, quæ disputat de voluptatibus lib. VI, cap. 20, 21, 22 et 23. Bux.

Easque compresserit. 1 Colb., oppresserit; 2 Bon. et Tax., represserit. Vide infra, cap. 21 initio, temperari debuit furor ejus et comprimere. — *Easque compresserit.* R primere parum est, cum sint comprimendæ. Disjunctionem observo ex Cic. Orat. 1 in Catil., c. 12:

Hoc uno interfecto, intelligo hanc reipublicæ pestem perispher reprimi, non in perpetuum comprimi posse. Bux.

Erit vere Deo similis. Ita antiq. mss. Regio-Put. et Cauc., 2 al. Regii, Colb. alique multi, necnon 15 editi. In 2 Colb. est, erit vero Deo similis; in 2 Bonon., Tax., Baluz., vere Deo similis invenietur; in 1 Reg. rec., 1 Colb. et 4 vulgatis, invenitur. Hanc vocem addit etiam Buneman. ut in nota sequenti. — *Vere Deo similis invenitur.* Alii, *Erit vere Deo similis.* Satis bene. Thomas. Thys. Gall. Spark., vere similis Deo invenitur. Bonon. Tax. Isæus, vere Deo similis invenitur. Prætulit ob eod. antiquitatem, et quia ingratum aliquid habere videtur altera lectio, compresserit, erit. Alias res eodem reddit. De Opif., cap. 19. Hic beatus, hic... similis Deo sit necesse est: Lib. II Inst., cap. 18: Hic cælo dignus judicabitur. Lib. II Inst., cap. 18: Qui virtute... nihil homine dignius inveniri potest. Bux.

Qui se corpori. In 6 mss. et edd. vet. Rom. est qui, quod mox sequitur.

Divini muneris. Sic reposui ex quamplurimis mss. inter quos sunt veterissimi et optimi 2 Bonon., Regio-Put., Cauc. et edd. Betul. ac Cellar. In 3 Reg. rec. et 4 Colb. ac 13 vulgatis est divini numinis; in Clarom., nominis; male.

Inquinaverunt. Ita lego cum omnibus fere mss. et edit. Rom. 1470, Florent., Is. At ceteri vulgati codices cum mss. 1 Reg. rec., 2 Colb., Clarom. habent, inquinaverunt.

Quod si est mundi administrator. 1 Bonon. recentior, Qui.

Si est providus. Ita cum veteribus editis omnes mss. præter 1 Reg. rec. et Cauc. quibus est providens, ut 15 impressis.

Inquit. Ms. Em. et edd. Cellar., Walch., (inquit aliquis.)

Aristides. Nullus mihi restat ambigendi locus, quin hic legendum sit Aristides, tum ex Cicerone, qui eum de iracundia citat, et Timonem de odio; tum ex antiquissimis et optimis mss. 1 Bonon., Regio-Put., 1 Vatic., 1 Colbert., Bodl. et Clarom. in marg. quod recentiores mss. et editi corruerunt in Aristoteles. Aristides autem Græcus Atheniensis erat, cujus virtutes, verba et exempla commemorat Cicero Tuscul. Quæst. lib. V, n. 106, de Officiis lib. III, n. 44 et

ut Aristides et Timon, cæterique philosophorum, cædetne huic impune, quod cum legi Dei obtemperarit, ipsum tamen spreverit? Est igitur aliquid, propter quod Deus possit irasci, tanquam fiducia integritatis adversus eum rebellanti. Si huic potest irasci propter superbiam, cur non magis peccatori, qui legem cum ipso pariter latore contempserit? Judex peccatis veniam dare non potest, quia voluntati servit alienæ. Deus autem potest, quia est legis suæ ipse disceptator et iudex: quam cum poneret, non utique ademit sibi omnem potestatem, sed habet ignoscendi licentiam.

CAPUT XX.

De peccatis et Dei misericordia.

Si potest ignoscere, potest igitur et irasci. Cur ergo, inquiet aliquis, et qui peccant, sæpe felices sunt, et qui pie vivunt, sæpe miseri? Quia fugitivi et abdicati libere vivunt, et qui sub disciplina patris, aut domini sunt, strictius et frugalius. Virtus enim per mala et probatur, et constat; vitia per voluptatem. Nec tamen ille qui peccat, sperare debet perpetuam impunitatem, quia nulla est perpetua felicitas:

Sed scilicet ultima semper
Expectanda dies homini; dicitque beatus
Ante obitum nemo supremaque funera debet.
(Ovid., *Metam.*, lib. III, vers. 133.)

ut ait poeta non insuavis. Exitus est, qui arguit felicitatem; et nemo iudicium Dei potest, nec vivus effugere, nec mortuus. Habet enim potestatem, et vivos præcipitare de summo, et mortuos æternis afflicere cruciatibus. Imo, inquit, si irascitur Deus, sta-

tim debuit vindicare, et pro merito quemque punire. Atenim si id faceret, nemo superesset. Nullus est enim, qui nihil peccet; et multa sunt, quæ ad peccandum irriterent; ætas, vinolentia, egestas, occasio, præmium. Adeo subjecta est peccato fragilitas carnis, qua induti sumus, ut nisi huic necessitati Deus parceret, nimium fortasse pauci viverent: propter hanc causam patientissimus est, et iram suam continet. Nam quia perfecta est in eo virtus, necesse est patientiam quoque ejus esse perfectam, quæ et ipsa virtus est. Quam multi ex peccatoribus justi posterius effecti sunt, ex malis boni, ex improbis continentes! quam multi in prima ætate turpes, et omnium iudicio damnati, postmodum tamen laudabiles extiterunt! Quod utique non fieret, si omne peccatum pœna sequeretur.

Leges publicæ manifestos reos damnant: sed pluri sunt, quorum peccata occuluntur; plurimi, qui delatorem comprimunt, aut precibus, aut præmio; plurimi, qui iudicia eludunt per gratiam, vel potentiam. Quod si eos omnes, qui humanam pœnam effugiunt, censura divina damnaret, esset homo aut rarus, aut etiam nullus in terra. Denique vel una illa causa delendi generis humani iusta esse potuisset, quod homines, contempto Deo vivo, terrenis fragilibusque signentis honorem divinum tanquam cœlestibus deferunt, adorantes opera humanis digitis laborata. Cumque illos Deus artifex, ore sublimi, statu recto figuratos, ad contemplationem cœli et notitiam Dei excitaverit, curvare se ad terram maluerunt pecudum modo. Humilis enim, et curvus, et pronus est,

VARIORUM NOTÆ.

Orat. 32. pro P. Sextio n. 141: Si apud Athenienses homines Græcos Themistoclem illum conservatorem patriæ non deterruissent... Aristidis fuga, qui unus omnium invictissimus fuisse traditur... propositis tot exemplis iracundiæ, etc.

Et Timon. Fuit Cicerone teste etiam Atheniensis, Laertio vir frugi, solitudinis et hortorum amans, hominum osor. Ejus dicta refert Cicero Tuscul. Quæst. lib. IV, n. 25 et 27, ac de Amicitia n. 87. Abest Timon ab 11 mss. et 3 edd. Alii volunt hunc fuisse Philigisimum Pyrrhonis discipulum.

Ut Aristides et Cimon. Unus Vat., Ald., Crat., Gymn., Fas., Gryph., Torn., Bet., Paris. 1561, Thomas., Thys., Gall., Spark., Timon: Siquidem in antiquissimis mss. Bonon. et Taurin. forma majuscula litterarum c et t propemodum una et eadem est. De Aristide clare Nepos in Aristide, cap. 2: *Memoria ejus justitiæ et æquitatis et innocentie multa.* Ejusdem justitiam Lactantius lib. III, c. 19, commendat. Ald. lib. VI insuit, cap. 6. Ut vero emendarem, Cimon, fecit plane genuinus locus Lactantii lib. VI Instit., cap. 9: *Deum qui ignorat, et ipsam justitiam ignoret necesse est. Sed putemus fieri posse, ut aliquis naturali et ingenito bono veras virtutes capiat, qualem fuisse Cimonem Athenis accepimus, qui et egentibus stipem dedit, et pauperes invitavit et nudos induit: tamen cum illud unum, quod est maximum, deest agnitio Dei, jam bona illa omnia supervacua sunt et inania, ut frustra in his assequendis laboraverit. Omnis enim justitia ejus similis est humano corpori caput non habenti. Vides nostrum hoc etiam loco de Cimine et philosophis agere.*

BUNEMAN.

Rebellanti. Ita ferunt 13 mss. inter quos est Regio-Put. In 2 Reg. rec. et ed. Rom. 1470 est *rebellati*; in

PATROL. VII.

2 Bonon. et aliis 5, *rebellante*; in omnibus fere editis est *rebellandi*.

Potest igitur et irasci. Sic lego cum mss. Regio-Put., 4 al. Reg., 2 Colb., Baluz., Clarom. In 2 Bonon., Tax., 1 Colb., et ed. Is. deest *igitur*; in vulgatis desideratur et. Mss. 4 Reg., 3 Colb., 2 Lips., Brun. et eid. Rom. 1470, 1474, Tridin., Florent. legunt: *Si potest igitur irasci, cur ergo?*

Abdicati. Id est repudiati.

Qui arguit felicitatem. Id est demonstrat, probat. Minucius Felix., cap. 36. In fin.: itaque ut aurum ignibus, sic nos discriminibus arguimur. Hieronymus epist. ad Paulam: humilitas vestium non tumentes animos arguebat.

BUN.

Vinolentia. Ita emendavi ex omnibus fere mss. inter quos sunt 2 Bon., Regio-Put., 2 al. Reg., 3 Colbert., 4 Oxon., Tax., Em., Cant., Brun., edit. Rom. 1470 ac Cellar. Et ita Joan. Cauci et Francius legendum esse suspicabantur; quam lectionem probat Heumannus. At in 3 Reg. rec., 3 Colb., Marin., Clarom. editisque 13 est *violentia*.

Quorum peccata occuluntur. Sic restitui ex ed. Gymnic. et manuscriptis, præter 2 Reg. rec., 3 Colb. in quibus est *occultantur*, ut in pluribus editis.

Aut etiam nullus. Ex omnibus prope mss. et ed. Gymnic. additum etiam, quod cæteris impressis et 4 rec. scriptis deest.

Laborata. Francius, forte *elaborata*. Est tamen laboratus eodem sensu apud Ciceronem XIII Attic. 3 et pro Cœl. 54.

Maluerunt pecudum modo. Ita reposui ex veteribus edit. Rom. et 12 aliis impressis, Manuscriptis Regio-Put. et 14 al. nisi quod mss. Cauc., Clarom. ac 12 impressi legunt *more*, pro *modo*. Regius unus, Bo-

qui ab aspectu cœli Deique patris aversus, terrena, quæ calcare debuerat, id est, de terra ficta et formata, veneratur. In tanta igitur impietate hominum tantisque peccatis id assequitur patientia Dei, at se ipsi homines damnatis vitæ prioris erroribus corrigant. Denique, et boni sunt justique multi, et abjectis terrenis cultibus, majestatem Dei singularis agnoscunt. Sed cum maxima et utilissima sit Dei patientia, tamen, quamvis sero, noxios punit, nec patitur longius procedere, cum eos inemendabiles esse perviderit.

CAPUT XXI.

De ira Dei et hominis.

Superest una et extrema quaestio. Nam dixerit fortasse quispiam, adeo non irasci Deum, ut etiam in præceptis hominem irasci vetet. Possem dicere, quod ira hominis refræanda fuerit, quia injuste sæpe irascitur; et præsentem habet motum, quia temporalis est. Itaque ne fierent ea, quæ faciunt per iram et humiles, et mediocres, et magni reges, temperari debuit furor ejus, et comprimi, ne mentis impos aliquod inexpiabile facinus admitteret. Deus autem non ad præsens irascitur, quia æternus est perfectæque virtutis; et nunquam nisi merito irascitur. Sed tamen non ita res se habet. Nam si omnino prohiberet irasci, ipse quodammodo reprehensor opificii sui fuisset,

qui a principio iram jecori hominis indidisset: siquidem creditur, causam hujus commotionis in humore fellis contineri. Non igitur in totum prohibet irasci, quia is affectus necessario datus est: sed prohibet in ira permanere. Ira enim mortalium debet esse mortalis; nam si maneat, confirmanter inimicitiae ad perniciem sempiternam. Deinde rursus cum irasci quidem, sed tamen non peccare præcepit, non utique evellit iram radicibus, sed temperavit: ut in omni castigatione modum ac justitiam teneremus. Qui ergo irasci nos jubet, ipse utique irascitur: qui placari celerius præcipit, est utique ipse placabilis; ea enim præcepit, quæ sunt justa, et rebus utilia communibus.

Sed quia dixeram non esse iram Dei temporalem, sicut hominis, qui præsentanea commotione fervescit, nec facile regere se potest propter fragilitatem; intelligere debemus, quia sit æternus Deus, iram quoque ejus in æternum manere: sed rursus, quia virtute sit maxima præditus, in potestate habere iram suam; nec ab ea regi, sed ipsum illam, quemadmodum velit, moderari: quod utique non repugnat superiori. Nam si prorsus immortalis fuisset ira ejus, non esset satisfactioni aut gratiæ post delictum locus; eam ipse homines ante solis occasum reconciliari jubeat. Sed ira divina in æternum manet adversus eos, qui peccant in æternum. Itaque Deus

VARIORUM NOTÆ.

non., Tax., Lips. addunt *humi repere*; scripti 5, *ir-
repere*.

Aversus, terrenus, quis calcare debuerat. Bene. Vide seqq. mss. Regio-Put. et 1 al. Reg., edit. Rom. 1470, Ald., Fasit., Betul. habent, *aversus, terram quam calcare debuerat*. Mss. 13 et ed. Rom. 1468, *adversus terram quam calcare debuerat*.

Majestatem Dei singularis agnoscunt. Sic et alibi passim Lactantius. Vide Not. ad lib. de Mortib. Persecut. cap. 4. Ms. Em. habet *Dei cœlestis*; 2 Reg. rec., 3 Colb., Clarom. et 2 vet. edd. Rom., *cognoscunt*.

Superest una et extrema quaestio. Ita libri antiquiores, tum mss. tum editi. Multi impressi post *una* addunt *maxima*; 1 Colbert. *permaxima*; scripti 4 rec. *una et maxima*.

Ut etiam in præceptis. Reposui etiam ex editis Cratand. et Cellar. eunetisque scriptis, præter 4 mss. rec. in quibus, ut in cæteris impressis, legitur *et*; in Em., *ipse*.

Debit. Ita ex vet. edd. Rom. et Is. ac quamplurimis mss. reposui. In Caue. et in 8 impressis est *debuerat*; in 5 scriptis et 4 vulgatis est *debuerit*.

Ne mentis impos aliquod inexpiabile facinus admitteret. mss. 14 inter quos est Regio-Put. et unus Jano Gullielmi visus, editioque Romana 1468 habent, *ne mentis impossibile aliquod, nullo sensu*; unde Gullielmus et Gallæus legendum esse putant, *ne mentis impos a bite, aut in bite*. Mss. 2 Bon., 1 Reg. rec., Tax., 2 Colb., 1 Sorbon., Baluz., Clarom. in marg. *ne post aliquod, etc.* 1 Colb., *ne post iram aliquod*.

Qui a principio. Mss. 14. et totidem editi, *quia in principio*.

Iram jecori hominis. Mss. 2 Reg., 4 Colbert., *iram jecoris hominis*; Em., *felli hominis*. — *Iram jecori hominis indidisset.* Legitur apud Buneman. *iram felli hominis*. In hancque variantem notam sequentem exhibet: — *Iram felli hominis indidisset*. Editi omnes, *iram jecori*. Scripsi ex Emmann., *iram felli*. Suadent se-

quentia, *in humore fellis*; et lib. vi Institut. cap. 15: *Affectus iræ in felle, libidinis in jecore*; et de Opif. cap. 14: *Affectum iracundiæ... in felle constitutum... libidines rerum venerarum in jecore*. BUN.

Deinde. Ita restitutum ex edit. Bonon. 1470, Betul., Cellar. In 1 Reg. rec. et 12 excusis est *Denique*.

Cum irasci quidem, sed tamen non peccare præcepit, non utique. Mss. 3 rec. et 14 odd., *eum irasci... scripti 3 rec., præcipit*.

Sed tamen non peccare, etc. Psal. iv apud Septuaginta quidem est *ἀπειθεῖς, καὶ μὴ ἀμαρτάνεις*. Sed Hebræi transferunt *contremiselle*; qui sensus est, ut abhorreamus a peccatis. BETUL.

Qui placari. Ita correxì ex omnibus mss. multisque editis: in nonnullis impressis est *placare*.

Celerius præcipit. Sic lego ex mss. quamplurimis antiquissimis et optimis, approbante Franciæ: quod superioribus respondet, ubi est *jubet*.

Ea enim præcepit. Sic restitui ex cunctis mss. et vet. ed. Rom. In 12 impressis est, *siquidem præcipit*.

Nec facile regere se potest propter fragilitatem: intelligere debemus, etc. Ita ferunt omnes manuscripti et 5 editi. Atque vera et genuina est lectio Tridin. et Florent., Ven. 1490. Vitiose in impress. aliis, *non ideo intelligere, etc.* quæ lectio scopo Lact. contraria est, ut bene observarunt Thomasius et Isæus.

Iram ejus in æternum manere. Id est, ab omnipotentia alisque Dei attributis illud necessario fluit, ut eos odio habeat quotquot adversus ipsius majestatem obstinato animo deliquerint. Uti rursus ab infinita Dei misericordia proficiscitur, quod eos sinat secum in gratiam redire, qui (ut noster infra loquitur) *concessa, resipiscendi et sui corrigandi facultate bene utantur*.

SPARIUS.

Aut gratiæ post delictum locus. 1 Bonon. antiq., *aut gratiæ positus locus*.

Ante solis occasum, etc. Non Christi, sed Pauli vox

non thure, non hostia, non pretiosis muneribus, quæ omnia sunt corruptibilia, sed morum emendatione placatur; et qui peccare desinit, iram Dei mortalem facit. Idcirco enim non ad præsens noxium quemque punit, ut habeat homo resipiscendi et corrigendi sui facultatem.

CAPUT XXII.

De peccatis, deque his recitant versus Sibyllæ.

Hæc habui, quæ de ira Dei dicerem, Donate charissime; ut scires quemadmodum refelleres eos qui Deum faciunt immobilem. Restat, ut more Ciceronis utamur epiflogo ad perorandum. Sicut ille in Tusculanis de morte disserens fecit: ita nos in hoc opere testimonia divina, quibus credi possit, adhibere debemus, ut illorum persuasionem revincamus, qui sine ira Deum esse credentes, dissolvunt omnem religionem: sine qua, ut ostendimus, aut immanitate beluis, aut stultitia pecudibus adæquamur; in sola enim religione, id est, in Dei summi notione sapientia est. Prophetæ universi divino Spiritu repleti nihil

aliud, quam de gratia Dei erga justos, et de ira ejus adversus impios loquuntur. Quorum testimonia nobis quidem satis sunt: verum iis quoniam non credunt isti, qui sapientiam capillis et habitu jactant, ratione quoque et argumentis fuerant a nobis refellendi. Sic enim præpostere agitur, ut humana divinis tribuant auctoritatem, cum potius humanis divinis debuerint. Quæ nunc sane omittamus ne nihil apud istos agamus, et in infinitum materia procedat. Ea igitur quaramus testimonia, quibus illi possint aut credere aut certe non repugnare.

Sibyllas plurimi et maximi auctores tradiderunt; Græcorum, Aristo Chius et Apollodorus Erythræus; nostrorum, Varro et Fenestella. Hi omnes præcipuam, et nobilem præter cæteras Erythræam fuisse commemorant. Apollodorus quidem ut de civi ac populari sua gloriatur. Fenestella vero etiam legatos Erythras a senatu esse missos refert, ut hujus Sibyllæ carmina Romam deportarentur, et ea consules Curio et Octavius in Capitolio, quod tunc erat curante Quinto Ca-

VARIORUM NOTÆ.

hæc est, Eph. iv. Ergo tantum auctoritatis tribuit scriptis Pauli, ut oraculi loco habeat, quod a numine divino dictata sint.

Resipiscendi et corrigendi sui facultatem. Deest et corrigendi sui in 20 mss. sed in 12 est *resipiscendi sui*, quamvis tamen sui cum casu *resipiscendi* componi nequeat. Edit. Betul. habet, *homo recipiendi sui facultatem*. Verum hæc Lactantiana verba ex Cicerone sunt desumpta, ubi legas *resipiscendi et corrigendi sui*.

Refelleres. 1 Bon. antiq., *refellas*.

Illorum persuasionem revincamus. Ita reposui ex omnibus prope mss. edit. Venet., Tridin., Florent., Is., Cellar. In ms. Brun. legitur *persuasione*; in 1 Colbert., Marm., Clarom., *persuasiones*; in 1 Reg. rec., *persuasionem pervincamus*; in Cauc., 4 Colb. et 14 impressis, *persuasionem vincamus*. — *Revincamus*. Optime. L. 1 Institut., c. 16: *Quod genus probationis adversus eos magis adhibere debemus, quam ut eos deorum suorum testimonis revincamus*. De Opif., c. 10: *Quos... ornate... ex ipsorum inter se concertatione sumptis revincemus, et alibi sæpius. BUREMANN.*

Ita... non credunt isti. L. 1, c. 8: *Sed omittamus testimoniam prophetarum, ne minus idonea probatio videatur de his, quibus omnino non creditur.* Bon.

Qui sapientiam capillis et habitu jactant. Nam promissum capillum gerebant, et palliis induebantur, qui sapientiam profitebantur, ut l. iii Institutionum, cap. 25, diximus. Is. — Vide etiam libro v, c. 2.

Fuerant... refellendi... Neumann. legit, *fuerunt*. Libri, *fuerant*. Similis locus, l. v, c. 4, ubi, *qua materia* (Cyprianus) non est usus, ut debuit. Non enim scripturæ testimoniis quam ille (Demetrianus)... *commenditiam... putabat, sed argumentis et ratione fuerat refellendus*.

Ut humana divinis tribuant auctoritatem, cum potius humanis divina debuerint. Ita omnes fere mss. ex quibus sunt antiquissimi, et 7 vet. ed. In scriptis 8 et multis impressis mendose legitur: *Ut humanam divinis tr. aut. cum potius humanis divinam debuerint*; 1 Colb., *tribuerint*.

Sibyllas. Mss. 4 rec. et edd. 16 adiungunt, *multas fuisse*: quæ duo verba a cæteris absunt. De Sibyllis lege quæ diximus, tom. I, lib. 1, c. 6. Confirmant Lactantii sententiam, quæ plurima memorat Smidas, hæc dubie ex vetustissimorum auctorum monumentis collecta. Affirmat is decem fuisse, diversis temporibus et

locis. Verum Sebastianus Castalio, quidquid Sibyllarum nomine fertur, ab una profectum affirmat; ac in suam me propemodum traxit sententiam, argumentis non in speciem modo probabilibus, sed justis quibusdam rationibus roboratis. Sed interim vetustatis auctoritas faciebat, ut rationes diligentius expendere. Obstitit primum incredibilis Sibyllæ, quam ex multis unam facit, longævitas, a diluvio hinc usque ad Tarquiniorum tempora: quod spatium complectitur annos circiter 1770. Et quamquam Sibyllæ vivacitas olim in proverbium abiit, fidem tamen excedit ætas ita prodigiosa, ut a nullo scriptore tanta commemoretur. Inde obstat nominum varietas, non ex gentibus variis variantium, sed propriorum maxime. Postremo adduci vix potero ut credam Noë tempore græce eas scripsisse, ut quidem numeris heroicis, tam facile ad Homerum, vel Hesiodum (vel si mavis antiquioris Orphei) suavitatem fluentibus. Et ut facile credo decem non extitisse Sibyllas, ita malim subscribere illis qui duas solummodo posuerunt, aut quatuor. BETUL. — Sed quidquid hic dicat Betuleius, vide quæ de Sibyllis diximus libro 1, cap. 6.

Aristo Chius. Sic plures mss. et omnes ferme editi; nec aliter dicitur Ciceroni, l. i de Legib., n. 78, ubi refert ejus dogmata, et Minucio Felici in Octavio. Itaque vitiose scribitur in 2 Colb. et ed. Rom. 1470, *Aristochius*; pejus in Reg.-Pat., Cauc. et 7 aliis, *Aristonicus*; in Marm., *Aristo meus*, pro *Aristonicus*; in 1 Bon. antiq., *Aristo Stoicus*; in 1 Reg. rec., 2 Colb., ed. Rom. 1468, *Aristortus*; in nonnullis editis, *Aristarchus*. Hic *Aristo* patria fuit Chius, Stoicus Philosophus; de quo vide Diogenem Laertium, l. vi, ad finem, et l. vii ad finem Zenonis.

Apollodorus Erythræus. Laudatus etiam, l. i, c. 6.

CELL.

Erythras. Ita plurimi mss. et omnes editi. Varii ahi. Ms. Baluz. legit *Erythreas*; Reg.-Pat., *Erythreæ a Senatu*; 2 rec. et ed. Rom. 1468, *Erythreos*; 1 Colbert., *Erythros*; Bon., 4 Reg., Bruh., *Erythro*; 4 Colb., *Erythro*; 1 alter Colb., *Erythro*.

Deportarentur. Vel *deportarent*.

Consules Curio et Octavius. Lips. tert., Reimn., Rost., *Octavianus*. Præve. Curio et Octavius fuere consules anno U. C. 678. Bun.

Q. Catulo. Ita mss. et plures editi; nec aliter Cicero lib. ii et iii de Oratore. Alii, *Catullo*.

tulo restitutum, ponenda curarent. Apud hanc de summo et conditore rerum Deo hujusmodi versus reperiuntur :

Ἀφθαρτος αἰώνως αἰθέρα ναίων,
Τοῖς ἀγαθοῖς ἀγαθὸν προφίρων, πολλὰ μείζονα μισθόν;
Τοῖς δὲ κακοῖς ἀδικοῖς τὴν γῆλον καὶ θυμὸν ἐγείρων.

Rursus alio loco enumerans, quibus maxime facinoribus incitetur Deus, hæc intulit :

Φεύγε δὲ λατρείας ἀνόμους, Θεῷ ζῶντι λάτρευε.
Μοιχείας τε φίλασσε, καὶ ἀρετῆς ἀριτον εὐνήν,
Ἴδιον γενεῶν παιδὸν τρέφε, μὴδὲ φόνους.
Καὶ γὰρ ὁ ἀθάνατος κεχολώσεται, ὅσων ἀμάρτη.

Indignatur ergo adversus peccatores.

CAPUT XXIII.

De ira Dei, et peccatorum punitione, deque ea Sibyllarum carmina recitata : castigatio præterea et adhortatio.

Verum quia plures, ut ostendi, Sibyllæ a doctissimis auctoribus fuisse traduntur, unius testimonium satis non sit ad confirmandam, sicut intendimus, veritatem. Cumææ quidem volumina, quibus Romanorum fata conscripta sunt, in arcanis habentur : cæterarum tamen fere omnium libelli, quominus in usu sint omnibus, non vetantur ; ex quibus alia denuntians universis gentibus iram Dei ob impietatem hominum, hoc modo exorsa est :

Ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἐπὶ κόσμον ἀπειθῆ,
Ἐρχοτον εἰς αἰῶνα θεοῦ μνημόματα φαινοῦ,
Πᾶσι προφητεύσασα κατὰ πόλιν ἀνθρώπων.

Alia quoque per indignationem Dei adversus injustos

A cataclysmum priore sæculo factum esse dixit, ut malitia generis humani extingueretur.

Ἐξ οὗ μνησκόντες ἰκουραῖοιο θεοῖο
Αἰταῖοι πολίεσσι καὶ ἀνθρώποισιν ἔπεινον.
Ἐπὶ ἐκάλυψε θέλασσα κατακλυσμοῦ φερίνοτος.

Simili modo deflagrationem postea futuram vaticinata est, qua rursus impietas hominum deleatur.

Καὶ ποτε τὴν ὀργὴν θεὸν οὐς ἐπὶ πρᾶνόντα,
Ἄλλ' ἐκρυβήθοντα, καὶ ἐξολούτῃ τε γίνων
Ἀνθρώπων, ἄπασιν ἐπ' ἐκρηγοῦσι κίβητοτα.

Unde apud Nasonem de Jove ita dicitur :

Esse quoque in fati reminiscitur, affore tempus, Quo mare, quo tellus, correptaque regia cœli Ardeat, et mundi moles operosa laboret.

Quod tunc fiat necesse est, cum honor, et cultus Dei summi apud homines interierit.

Eadem tamen, placari eum pœnitentia factorum et sui emendatione contestans, hæc addidit :

Ἄλλ' ὁμοῖα μεταθέσθε θεοτολ νῦν, μὴ δὲ πρὸς ὀργὴν
Πανοίτην ἀπέρχῃτε θεὸν μέγαν.

Item paulo post :

Οὐκ ὀλίσι, παύσει δὲ καλὴν γῆλον, εὐτ' ἂν ἅπαντες
Ἐυσεβῆσιν ἱερίστον ἐπὶ φρεσὶν ἀσπασατε.

Deinde alia Sibylla cœlestium terrenorumque genitorem diligi oportere denuntiat, ne ad perdendos homines indignatio ejus insurgat :

Μήποτε θυμωθῆεις θεὸς ἀφθίτος ἑσπελίεσθ
Πᾶν γένος ἀνθρώπων, βίωτον καὶ φύλον ἀναίδε,
Δὲ στήρην γινετήρα θεὸν σοφὸν αἰὼν ἰόντα.

C Ex his apparet vanas esse rationes philosophorum,

VARIORUM NOTÆ.

*Ἀφθαρτος, etc. Interpret. lat.

Incorruptibilis conditor æternus in æthere habitans, Bonis bonum proferens, multo majorem mercedem ; Malis autem et injustis iram et furorem excitans.

Τοῖς ἀγαθοῖς ἀγαθόν. 1 Reg. rec., 1 Colbert. et 7 editi. Τοῖς ἀκακοῖς ἀκακόν. Cæteri cum Autolyco ut in textu.

Hæc intulit. Ex cunctis mss. et edd. Rom. 1470, Betul., sic reposui. Cæteris vulgatis est retulit.

φεύγε δὲ. Latine :

Fuge vero religiones impias, et Deo vivo famulare. Ab adulterio te abstine, et a masculi commixtione impura. Propriam generationem filiorum nutri, et ne occidas, Etenim Immortalis irascitur et qui peccaverit.

Ἴδιον γενεῶν. Ms. Lactantii Regio-Put. his majusculis litteris exprimit, ΘΗΝΑΙΔΙΑΝ ΘΗΝΑΗ.

Indignatur ergo adversus peccatores. Hæc addidi ex omnibus mss. et vet. 3 edit. Rom., Florent., Betul. et Cellar. quæ in cæteris excusis non habentur.

Ut ostendi. Cap. 22 et l. i Inst., c. 6 et seqq. BUN.

Fata. Reliqui fata, unde, quod commode Heumanus hic observat, libri Sibyllini dicti libri fatales Livio l. v, c. 14 et 15, et l. xlii, c. 2. Addo etiam Fulv. Sabinum in Vopisci Aureliano c. 19, dixisse ex Aureliani litteris, ut inspiciantur fatales libri. Etiam Suetonius in Cæsare cap. 79, hæc carmina dixit libros fatales ; in Augusto c. 31, libros fatidicos. BUN.

Denuntians. De rebus gravissimis et minis. Conf. infra Inst. l. ii, cap. 16 ; lib. vii, cap. 16 et 15. Cicero l. ii Att., ep. 23 extr., terrores jacit atque denuntiat.

Ἐρχομένης, etc. Serm. viii init. Latine :

Veniente ira magna ad mundum pertinacem, Postremum ad sæculum Dei edicta pando, Omnibus vaticinans oppidatim hominibus.

Ἐξ οὗ, etc. Serm. iv init. Latine :

Ex quotrato supercœlesti Deo Ispis urbibus et hominibus cunctis, Terram cooperuit mare diluvio erupto.

Πολίεσσι. Regii duo, πολίεσιν ; 1 alter Reg. et edit. rom. 1470, πολίεσι.

καὶ ποτε. Serm. iv ad fin. Latine ;

Et aliquando Deum iram non amplius placantem, Sed aggravantem, et perdentem genus Hominum, ac totum id incendio depopulantem.

Πρᾶνόντα. Ms. Regio-Put. πρᾶνθέντα, passive ; male.

Nasonem. Metam. i vers. 256.

Ἄλλ' ἄδει, etc. Serm. iv. Latine :

sed misericordia convertimini homines nunc, neque ad iram

Omnigenam adducite Deum maguum.

Οὐκ ὀλίσι. Serm. iv. Latine :

Non perdet, sedabit autem iterum iram, cum omnes Pietatem pretiosam in præcordiis exercueritis.

Pro εὐτ' ἂν ἅπαντες. Ms. Regio-Put. ἦν ἄρα πάντες ; 1 Colb. et edit. Rom. 1470, ἐπὶ ἅπαντες ; alter Colb., ἐπειδὴ πάντες. Quidam mss. et edd., περὶ θυμῷ. Libri Sibyllæ impressi, περιψύμων, 1 Colb., περιθυμων. Sed omnium rectissimè Regio-Put., ἐρίστον, approbante Opsopæo.

Μή ποτε, etc. Latine :

Ne forte iratus Deus incorruptibilis perdat

qui Deum putant sine ira; et inter cæteras laudes A
ejus id ponunt, quod est inutilissimum, detrahentes
ei, quod est rebus humanis maxime salutare, per
quod constat ipsa majestas. Regnum hoc imperium-
que terrenum nisi metus custodiat, solvitur. Aufer
iram regi, non modo nemo parebit, sed etiam de fasti-
gio præcipitabitur. Imo vero cuilibet humili eripe
hunc affectum, quis eum non spoliabit? quis non de-
ridebit? quis non afficiet injuria? Ita nec indumenta,
nec sedem, nec victum poterit habere, aliis quidquid
habuerit diripientibus; nedum putemus cælestis imperii
majestatem sine ira et metu posse consistere. Apollo
Milesius, de Judæorum religione consultus, responso
hoc indidit:

Ἰδὲ θεὸν βασιλέα καὶ γεννητῆρα πρὸ πάντων,
ὃν τρέμωσι καὶ γαῖα, καὶ οὐρανός, ἧδὲ θάλασσα,
Ταρταροῖσι τε μυχοῖ, καὶ δαίμονις λαοπίπτουσιν.

Si tam lenis est, quam philosophi volunt, quomodo
ad nutum ejus non modo dæmones, et ministri tantæ
potestatis, sed etiam cælum, et terra, et rerum natura
omnis contremiscit? Si enim nullus alteri servit nisi
coactus, omne igitur imperium metu constat: metus
autem per iram: nam si non moveatur quis adversus
parere nolentem, nec cogi poterit ad obsequium.
Consulat unusquisque affectus suos: jam intelliget
neminem posse sine ira et castigatione imperio sub-
jugari. Ubi ergo ira non fuerit, imperium quoque
non erit. Deus autem habet imperium; ergo et iram,

VARIORUM NOTÆ.

Omne genus hominum, vitam et gentem impudentem,
Oporet amare genitorem Deum sapientem qui semper est.

Sine ira. Heuman. legit *sine ira esse.*

Id ponunt... per quod constat ipsa majestas. Sic ha-
bent uterque Bonon., Tax., Pen. In Lips., 2 Brun.,
Ultr. aliisque, mutilus est locus, et sic legitur: *id ponunt*
quod est contra ipsam majestatem. Regnum hoc.
Isæus. — In veterrimo Regio-Put. est, *id ponunt quod est*
constat ipsa majestas. Desunt verba intermedia a
primo quod usque ad tertium quod. In quo patet fuisse
amanuensis erratum, ex prætermissa linea. Videtur
Lactantius respexisse ad ea quæ habet sub finem cap.
17 supra, ubi ait de ira, *quia utilis est rebus humanis*
et necessaria. — *Id ponunt, quod est inutilissimum,*
detrahentes ei, quod est rebus humanis maxime salutare,
per quod constat ipsa majestas. Non ausus fui repu-
diare hanc codicum ex omnibus antiquissimorum,
duorum scilicet Bononiensium, et Taxaquettii et Pen-
niæ, ex quibus Thomæsius, Isæus, Thys. Gall. Spar-
kiius et ed. Cantabr. in textum receperunt.

Ἰδὲ θεὸν. Latine:

Et Deum Regem et genitorem (1) omnium,
Quem contremiscit terra, et cælum ac mare,
Tartaræque latebræ et dæmones horrescunt

Tantæ potestatis. Non inconcinne legit Heumannus
Tartaræ potestatis; quod exprimitur vocula græca
ταρταροῦ. — *Ministri tantæ potestatis.* Ego servo, *tantæ,*
sc. *divinæ potestatis.* Nam dicit infra; de hac tanta
potestate: Qui rerum dominator habeat in omnes ve-
ram et æternam potestatem. Conf. supra. Dæmones
hujus tantæ potestatis dicuntur regi ministri. Bun.

Metu constat. Id dicas de terreno imperio, quod legi-
bus et metu constat: atamen dicit Livius lib. 11:
Imperia legum potentiora sunt quam hominum. Non

(1) Mss. Baluz., Brun. et ed. Rom. 1470, pro omnium,
legunt ante omnia, juxta græcicum πρὸ πάντων.

qua constat imperium, habeat necesse est. Quapropter
nemo vaniloquentia philosophorum inductus ad
contemptum se Dei erudiat; quod est maximum ne-
fas. Debemus hunc omnes et amare, quod pater est;
et vereri, quod dominus; et honorificare, quod bene-
ficus; et metuere, quod severus: utraque persona
in eo venerabilis. Quis salva pietate non diligit animæ
suæ parentem? aut quis impune contemnat eum, qui
rerum dominator, habeat in omnes veram et æter-
nam potestatem? Si patrem consideres, ortum nobis
ad lucem, qua fruimur, subministrat: per illum vi-
vimus, per illum in hospitium hujus mundi intravi-
mus. Si Deum cogites, ille nos innumerabilibus copiis
alit, ille sustentat, in hujus domo habitamus, hujus
familia sumus; et si minus obsequens, quam decebat,
B minusque officiosa, quam domini et parentis immor-
talia merita posebant: tamen plurimum proficit ad
veniam consequendam, si cultum ejus notionemque
teneamus; si abjectis humilibus terrenisque tam re-
bus, quam bonis, cælestia et divina sempiterna me-
ditemur. Quod ut facere possimus, Deus nobis se-
quendus est, Deus adorandus et diligendus est; quo-
niam in eo est materia rerum, et ratio virtutum, et
fons bonorum.

Quid enim Deo aut potentia majus est, aut ratione
perfectius, aut claritate luculentius? Qui quoniam nos
ad sapientiam genuit, ad justitiam procreavit; non
est fas hominem, relicto Deo sensus, ac vitæ datore,

C idem est de cælesti imperio, quod amor et spe potius
quam metu continetur. Lex pœnalis et metus in re-
ligione non sunt nisi pro injustis, quia gratia et
amore seu timore filiali justus ducitur.

Quapropter, etc. Hic in mss. 4 Colbert., Clarom.
et edd. Rom. 1470, 1474, Parrhas. et Is. incipit
Caput xxiv. quod cæteri superiori connectunt.

Vaniloquentia. In Reimm. *vana eloquentia* est cor-
rectum *vana loquentia.* Recepta est Plauti, Livii, Taciti
vox. Bun.

Utraque persona in eo venerabilis. Hoc est, venerari
eum debemus, non solum velut patrem beneficum,
sed etiam tanquam severum dominum. Id jam dixerat
Lactantius Divin. Institut. lib. iv cap. 4 initio, ubi ait:
Quoniam utramque personam sustinet (Deus) et patris et
Domini, et amare eum debemus, quia filii sumus, et ti-
mere, quia servi. HEUMANNUS.

Habeat. Heuman. legit *habet.*

Si Deum cogites. Ita quidem libri omnes: malle-
cum Davisio ad Epit. c. 70. *si dominum cogites;* mox
enim *domini et parentis.* Conf. l. 1, c. 7. Bun.

Officiosa. Subaudi *familia.* HEUMANNUS.

Notionem. Γνώσιν. Vid. not. l. II Inst., c. 15, et
l. v, c. 14. Bun.

Cælestia et divina sempiterna meditemur. Ita mss. et
editi. Francius legebat, *et sempiterna,* sicut et Heu-
mannus, qui omittendum putat *divina.* — *Cælestia et*
divina sempiterna. Sic omnes libri, malle et ejecto:
cælestia, divina, sempiterna; nisi forte *sempiterna* ex-
plicas, quæ sempiterna sunt. Bun.

Et diligendus est. Abest a 14 mss. inter quos est
Regio-Put. et a 10 vulgatis. Sed ex cæteris reponen-
dum et retinendum, ut fiat ad tria sequentia relatio;
et duo veterrimi mss. Bonon. habent in textu ut scrip-
simus. Quam lectionem recte propugnat Thomæsius ex
hoc ipso Lactantii loco. *Deus sequendus est,* quia in eo
est materia rerum; *adorandus,* ob rationem virtutum;
diligendus, quia est fons bonorum.

Materia rerum. Id est, *causa rerum.* SPARK.

terrenis fragilibusque famulari, aut quærendis tem-
poralibus bonis in hærentem, ab innocentia et pietate
desciscere. Non faciunt beatum vitiosæ ac mortiferæ
voluptates, non opulentia libidinum incitatrix, non
inanis ambitio, non caduci honores, quibus inhaqueus
animus humanus, et corpori mancipatus, æterna
morte damnatur: sed innocentia sola, sola iustitia,
cujus legitima et digna merces est immortalitas, quam
statuit a principio Deus sanctis et incorruptis menti-
bus, quæ se a vitiiis et ab omni labe terrena integras
inviolatasque conservant. Hujus præmii cælestis ac
sempiterni participes esse non possunt, qui facinori-
bus, fraudibus, rapinis, circumscriptionibus conscien-
tiam polluerunt, quique injuriis hominum, nefariis
commissis, ineluibiles sibi maculas inusserunt.
Proinde universos oportet, qui sapientes, qui homines
merito dici volunt, fragilia contemnere, terrena cal-
care, humilia despiciere, ut possint cum Deo beatis-
sima necessitudine copulari.

A Auferatur impietas, discordiæ; dissonationesque
turbolentiæ ac pestiferæ sopiantur, quibus hujus
societates, et publici fœderis divina conjunctio ran-
pitur, dirimitur, dissipatur: quantum possumus,
boni ac benefeci esse meditemur; si quid nobis opus,
si quid suppetit copiarum, id non voluptati uanis,
sed multorum saluti impartiat. Voluptas enim tan
mortalis est, quam corpus, cui exhibet ministerium.
Iustitia vero et beneficentia tam immortales, quam
mens et anima, quæ bonis operibus similitudinem
Dei assequitur. Sit nobis Deus non in templis, sed in
corde nostro consecratus. Destructilia sunt omnia,
quæ manu fiunt. Mundemus hoc templum, quod æ-
fumo; non pulvere, sed malis cogitationibus sordidatur;
quod non cereis ardentibus, sed claritate et
luce sapientiæ illuminatur. In quo si Deum semper
B crediderimus esse præsentem, cujus divinitati se-
creta mentis patent, ita vivemus, ut et propitium
semper habeamus, et nunquam vereamur iratum.

VARIORUM NOTÆ.

Desciscere. Mss. 13 et edd., *discedere.*—*Desciscere.*
L. I Inst., cap. 21: *ab humanitate desciscunt.* Seneca
de Otio Sap. c. 29: *desciscere a præceptis;* l. IV, Be-
nef. 17, *a lege descivit.* BEN.

Incitatrix. Mss. Bonon., *irritatrix.*
Qui facinoribus, fraudibus. Sic *facinoribus* restitui
ex mss. Regio-Put., 1 al. Reg., 2 Colbert., Baluz.,
Clarom. in margine. Deest in cæteris tum scriptis,
tum impressis.

Ineluibiles. Ita mss. quod vix in scriptoribus la-
tinis reperias, nisi apud Lactantium libro VII Divin.
Institut. cap. 20, circa medium. Quædam editiones
habent *indelubiles*, Cellarii scilicet et aliorum; sed
maluimus sequi mss. et editos. — *Ineluibiles maculas*
Ciceronis est, l. V, in Ver., c. 46, et pro seætio,
cap. 27, *maculas eluere.* BEN.

Impartiat. 1 Colb., *impartiamur.* Regio-Put.,
4 Colb., Clarom., edit. Cantabrig., *impetiatur.*
Tam immortales. Reimmann., *tam immortalis*, in
singulari, non in doctæ; ut statim, *mens et anima...*
assequitur. BEN.

Deus... in corde... consecratus, l. VI Inst., cap. 25.
*Secum... habeat Deum semper in corde suo consecra-
tum, quoniam ipse est Dei templum.* Minuc. Fel.,
c. 52: *Nonne melius in nostra dedicandus est mente, in
nostro imo consecrandus est pectore?* BEN.
Destructilia. Sic lego cum vetustissimis et optimis

mss. Bonon., 2 Reg., 2 Colb., Tax. Scripti recen-
tiores et editi serunt *destructibilia.* — *Destructilia*
Quinque syllabis, quod adjectivum tuetur versus
Prudentii Peristeph. II., x, 346, sqq.:

*Edem sibi ipse mente in hominis condidit
Vivam, serenam, sensualem, stabilem,
Solvi incapacem posse, nec destructilem.*

Idem aliquoties cum Vitruvio et Celso dixit, *struc-
tilis;* ut Tertullianus, *instructilis.* BEN.

Malis cogitationibus sordidatur. L. V Inst., c. 20.
*Quanto satius est mentem potius eluere, quam malis ca-
piditatibus sordidatur.* BEN.

Quod non cereis ardentibus. Vide Not. supra ad
lib. VI Inst., cap. 6.

Sed claritate ac luce sapientiæ. Ms. Bodl. habet,
sed *Dei claritate;* editi nonnulli ac *duce sapientia.*

Cujus divinitati secreta mentis patent. Hæc desunt
in 19 rec. mss. et edd. Rom. quorum vice legitur
ejus divinitatis potentia ita vivemus; ita etiam habent
vetustæ sæculi XV editiones. At in Bonon. multis-
que aliis est ut in textu; in Regio-Put. vero, *cujus
divinitatis ita potentia vivemus.* — *Cujus divinitati se-
creta mentis patent, ita vivemus.* Ita l. VI Inst., c. 24.
Deo... nihil potest esse secretum... patemus Deo...
Dei divinitas nec visceribus submoveri potest. BEN.

DISSERTATIO

DE LACTANTII LIBRO DE IRA DEI.

AUCTORE DOM. LE NOURRY O. S. B.

CAPUT PRIMUM.

Analysis hujus libri.

Libri hujus initio (Cap. 1) eum a se idcirco con-
scriptum esse significat, ut plurimorum ac quorum-

dam etiam philosophorum coargueret errorem, quo
Deum irasci pernegabant. Fatetur autem se non eo
arrogantiæ devenisse, ut persuasum haberet verita-
tem, quam nemo homo, teste Socrate, per se ipsum
solum comparare potest, suo se comprehendisse in-